

Çalışmanın değişen anlamı ve güncel durumuna ilişkin tartışmalar

Nihal SAMSUM^a

^a Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi Ana Bilim Dalı, Kocaeli

Özet

Enformasyon toplumunun gelişmesiyle birlikte, yeni çalışma biçimlerinin ortaya çıkması, özellikle de “esneklik” kavramının öne çıkması, beraberinde, çalışma ve emek ilişkisine ilişkin kuramsal yaklaşımların doğrultusuna dair dönüşümleri de getirmektedir. 21. yy.’ın çalışma ve emek üzerine ilerleyen çalışmaları, genel çerçevede, değişen insan ihtiyaçları bağlamında iki uca savrulmuş bir yaklaşım sergilemektedirler: Bu yaklaşımlar, ya R. Sennett’in deyimıyla “aşınan insan karakteri” üzerine üstyapısal ve algıya yönelik dönüşümleri ele almakta, ya da hala belirleyiciliğini koruyan, “çalışmanın materyalist unsurlarının” merkezi önemde olduğu bir bakış açısında ısrar etmektedirler. Bu çalışmada, hem çalışmanın enformasyon toplumundaki dönüşümüne dair geleneksel kavramların yeniden yorumlanmasına çalışılmış, hem de çalışma-emek ilişkisine dair bütünlüklü bir tartışma zemini oluşturulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Çalışma, emek, enformasyon toplumu, esneklik.

Abstract

By the information society upcoming, arising the new working classes –especially the arise of flexibility- brings the transformation of theoretical arguments about the “work” and “labour”. Studies on the work and labour in 21. Century are proceeding in the two main way: One is about the transformation of human character, as Sennett said “corrosion of character” and the superstructural transformations, other is about the persisting on materialist factors of working are still determinant. In this study, it has been tried to commentate the traditional concepts of working and labour in information society. It has been also tried to provide inclusive basis for argument about the relation between the working and labour.

Keywords: Working, labour, information society, flexibility.

Giriş

Çalışma kavramına ilişkin değer değişikliklerinin sadece kapitalizme özgü olmadığını, çalışmanın yapılandığı üretim ve toplum biçimlerinde duruma özgü değişiklikler olduğunu söylemek mümkündür. Bu noktada ifade edilen değer değişiklikleri söylemi, Ronald Inglehart'ın tezine dayanmaktadır. Inglehart, çalışmanın materyalist yorumu olarak ifade edilen ücret ve istihdam güvencesi gibi insanın dış koşullarını belirleyen değerlerin öneminin yitirildiğini, otonomi, kendini gerçekleştirme gibi içsel değerlerin önem kazandığına inanmaktadır. Modern çalışmanın materyalist yorumunda değişiklikler olduğu ve sadece zorunlu ihtiyaçlar bakımından hayatta kalmanın bir koşulu olarak bir anlam taşıdığı koşullarda, değişimlerin olduğu meselesinin 20. yy ile beraber tartışılmakta olduğu görülmektedir. Ancak kapitalist üretim organizasyonu en başından itibaren, ideolojik, kurumsal dönüşümlerin farklılaşmaların bir parçasıdır (Baştürk, 2013: 10).

A. Gorz (1995: 168) bu uyuşmayı “modern-iktisadi çalışma” olarak tanımlar ve burada belirleyici olanın “kendisi için doğrudan yararlı olmayan bir çalışma karşılığında, ihtiyacı olan ve kendisinden başka birileri tarafından üretilmiş her şeyi satın almak.” olduğunu iddia eder. Dolayısıyla modern anlamıyla çalışma, insanların materyal gereksinmelerini gidermeleri için oluşturulan doğrudan bireye faydası olmayan bir iktisadi karşılık mekanizması olarak düşünülmüştür. Inglehart 1970'lerin başından itibaren post-modernizm, ileri modernizm veya post-endüstriyel toplumlar olarak tanımlanan dönüşümlerin aslında değerler sistemindeki farklılaşmalar ile ilgili olduğunu ileri süren bir dizi çalışma gerçekleştirmiştir. Ulaştığı sonuçlar dolayısıyla politik tutum farklılaşmalarıyla yaşanan dönüşümün diğer dönüşüm alanlarını da belirlemekte olduğunu ifade etmektedir.

Çalışmaya ilişkin değerlerde ihtiyaçların değişmesine bağlı olarak yaşanan dönüşüm bireyselleşmenin öne çıktığı kurumsal ve ideolojik farklılaşmalar, öncelikle Batı dünyasında; sonrasında ise bunların benimsenmesiyle dünyanın geri kalan kısmında görülmektedir. İnsanlık tarihinin daha önce görmediği biçimde materyal ihtiyaçların karşılanması için imkân ve birikim yarattığı genel kabul görmektedir. Sonuçta insanlık, bir kaç konjonktürel istisna dışında, dünyanın bütününde temel ihtiyaçlar bakımından sorunlarla karşı karşıya kalmamaktadır. İhtiyaç önceliklerinin farklılaşması, değer önceliklerinin de niteliğini belirlemiştir. Ancak tüm toplumlarda eşit şekilde gelişmeyen bu dönüşümler tersinden hala geleneksel anlamda çalışmanın önceliklerinin risk, belirsizlik ve güvencesizliğin arttığı esnek kapitalist düzende hala güvence, ücret gibi materyalist unsurların öne çıktığı koşulların da devam ettiğini göstermektedir (Baştürk, 2013: 10). Kumar (2005), dönüşüme odaklanan kuramların ortak özelliğinin politik, ahlaki ve ekonomik olanı aynı anda değerlendirmek ve bunlar arasında

bağlantılar kurarak bütüncül sonuçlara ulaşmak olduğunu iddia eder. Bu çalışma, iki çelişkiyi aynı anda barındıran günümüz kapitalist organizasyonunun hem bireysel ifadelerde karşılık bulan ve Sennett'in deyimleriyle çalışanı aşındırarak oluşan post-modern, post-endüstriyel veya enformasyonel olarak tanımlanan toplumlarda materyalist unsur olarak tarif edilmiş dışsal değerlerin merkeze alınmadığı koşullar ile hem de hala belirleyiciliğini koruyan çalışmanın materyalist unsurlarının merkezi önemde olduğu koşullar üzerinden kuramsal bir tartışma yaratma zemini oluşturmayı hedeflemektedir. Çalışma değerlerinin esnek üretim biçiminin yarattığı esnek karakter oluşumuna da yer vermek bu açıdan zorunludur. Bu bakımdan hem çalışmanın yorumlanmasına ilişkin farklı yaklaşımlara hem de dönemsel bakımdan altyapısal koşullara değinilerek birbiriyle ilişkisine bakılacaktır. Çalışmanın ve emek ile ilişkisinin daha da karmaşık olduğu günümüzde çalışma koşullarının devamlılığını sağlayan ve onun kurulmasında etkin rolü olan toplumsal karşılığı hakkında günümüz toplumları açısından da nasıl bir değer dönüşümü yaşadığı da anlaşılması amaçlanmaktadır.

Çalışma Kavramına İlişkin Tanımlar ve Tarihsel Gelişim

Çalışma kavramının çok değişik tanımları ve buna bağlı olarak şekillenen çalışmaya ilişkin yaklaşımlar mevcuttur: Etimolojik olarak eski Yunanlılar ve Romalılarda “acı”, “yorgunluk” ve “zahmet” anlamlarına gelmektedir (Lordoğlu, Özkaplan, Törüner, 1999: 1). Çalışma, insanın bir varlık şartı, başka bir deyişle onsuz var olamayacağı belli başlı görünüşlerinde biri olarak da tanımlanmıştır (Berger, 1961: 213). Kant da “insan, çalışmak zorunda olan bir varlıktır” şeklinde çalışmanın insandaki karşılığını tanımlamıştır.

Çalışmanın anlamı, birey açısından yüzyıllardır farklılaşsa da, 20. yüzyılın son çeyreğine kadar bireyin merkezi yaşam ilgisi olmayı sürdürmüştür. Çalışmanın anlamına yönelik araştırmaların yoğunlaşmasının nedeni, bireylerin çalışmaya yönelik bakış açılarındaki değişim ve çalışma yaşamını etkileyen gelişmeler olarak sıralanabilir. Bazı araştırmacılara göre son elli yılda, refah ve eğitim düzeyindeki artışa bağlı olarak çalışmaya ilişkin beklentilerde de bir takım değişimler yaşanmaya başlamıştır. Çalışanlar açısından ücret kadar, güvenlik ve iyi çalışma şartları önem kazanmıştır (Keser, 2010).

Çalışma kavramının anlamı ve değeri, tarihsel süreçte ekonomik gelişmeye paralel olarak ve her toplumun normları, inançları ve değerleri tarafından belirlenmektedir. "Çalışma", yaşamın sürekliliğini sağlayan sosyal bir faaliyet olarak, geçmişi insanlığın varoluşuna kadar uzanan, insan yaşamının en merkezi alanlarından biridir (Tınar, 1996:3).

Çalışma olgusu; bireyler açısından gelir elde etme aracı olarak nesnel boyutta anlam bulduğu gibi, toplumsal alanda statü ve saygınlık elde etme ile psikolojik ve sosyolojik açıdan

da önem taşımaktadır. Çalışma eylemi/etkinliği, bireylere çok yönlü fayda sağlayan araçsallık konumuna sahiptir. Bu noktada da, çalışma, bedensel ve düşüncel gücün harcanması karşılığında gelir elde edilmesinin ilerisinde bir kavramdır. Bireylerin yaşamlarında tatmine ulaşmada, çalışma olgusu büyük bir yer tutmaktadır. Hayatın tümündeki tatmin, bireysel hayatın değişik alanlarındaki tatminin basit bir toplamı olarak adlanmaktadır. Denklemdeki iki değişkeni ise, ağırlıklı olarak "iş" ve "evdir" (Kumaş ve Fidan, 2005).

Giddens, çalışmanın insanların psikolojik ve ruhsal durumunda ve gündelik yaşantısında yapısal bir unsur olmasını işin özelliklerine göre belirlendiğini ifade etmektedir. Bunlar (Giddens, 2000:326 237); ücret, etkinlik düzeyi, değişiklik, zamansal yapı, toplumsal ilişki, kişisel kimlik bakımından taşıdığı özelliklerdir. Nitekim Giddens, “zihinsel ve fiziksel çaba harcanması” temeline dayandırdığı çalışmayı “iş” olarak tanımlar ve bunun “tüm kültürlerde ekonominin temeli” olduğunu iddia eder. Giddens’a göre bu anlamda iş, “amacı insan ihtiyaçlarını gidermek olan mal ve hizmetlerin üretiminde zihinsel veya fiziksel çaba harcanmasını gerektiren bazı görevlerin yapılması” olarak tanımlanabilir (Giddens, 2000: 355). Burada çalışmanın anlam karşılığının karşılığı ödenen emek olarak karşımıza çıktığı görülür. Emek ile çalışma arasında bir kavram karmaşası olduğunu da söylemek mümkün iken Hannah Ardent (2006: 132-133), bu duruma ilişkin çalışmanın insanın üstlendiği, dünyaya nedensellik sağlayan, bir etkinlik olduğunu, emeği hızla tüketilen bir bedensel faaliyet olarak tanımlayarak eşanlamli kullanılmasına karşı bir açıklık kazandırır. Ardent’in bakışında çalışmanın sadece gelir getirici bir unsur olarak veya bir ekonomik etkinlik olarak ele alınmadığı nedensellik bağı ile başkaca anlamların yüklenmiş olduğu görülmektedir. Lordoğlu vd. de çalışmanın bu yönüne işaret ederlerken “bireyin, prestij, kimlik ve belirli bir çevreye ait olma duygularının etkin olduğu bir kavram ve süreç” olduğunu ve doğal olarak sadece ekonomik bileşenleri yönüyle ele alınamayacağını ifade ederler.

Koray (2002: 73), “Bugünkü hâkim kültür nedeniyle çalışma hakkının, kişinin sadece kendisi ve bakmakla yükümlü olduğu kişiler açısından değil, aynı zamanda yaşadığı topluma ve insanlığa karşı üstlenmiş olduğu bir yükümlülük olarak da algılanmış” olduğunu vurgulamıştır. “Dolayısıyla çalışma hakkını sadece bir hak değil, bir yükümlülük” olarak da görmüştür. İnsan toplumsal bir yapı içinde var olmuştur. Tek başına yaşayamayacağı için üretime katılmaması demek çalışmanın gerçekleşmemesi demektir. Aynı zamanda da yükümlülüklerini yerine getirememesi demektir. Etimolojik karşılığında çok farklı durumları karşılamakta olduğunu gördüğümüz çalışma kavramına ilişkin kıstasların modern bireyin özelliklerinin göz önünde bulundurulmasıyla belirlendiği söylenebilir. Ancak çalışma günümüze

kadar aynı ihtiyaçlar ve aynı biçimler eşliğinde sürdürülmemiştir. Dolayısıyla bunu dışındaki dönemler de kısaca incelenecektir.

Modern Döneme Kadar Çalışmanın Tarihsel Gelişimi

Sanayi Devrimi öncesinde doğa ile iç içe bir yaşam süren ancak endüstrileşmeyle beraber ev ve iş arasına sıkışan insan, var olduğundan bu yana yaşayabilmek için sürekli çalışmıştır. Özellikle Sanayi Devrimi'nden önce insanlar kendi tarlasında ekip biçmiş ve ona bağlı yaşamış ancak yaşamında bir dönüm noktası olan Sanayi Devrimi'nden sonra ise insanlık makinelere bağımlı hale gelmiş ve hayat bu işleyişe göre planlanmıştır. Başka bir deyişle, insanlık Sanayi Devrimi ile beraber “çalışma”nın tanımı da buna paralel olarak değişmiştir (Watson, 2004:1). Ancak bundan önce kilometre taşları olarak sayılabilecek bir takım gelişmelerden de söz edilmektedir. M.Ö. 5000’li yıllarda “yerleşik düzene geçiş” sürecinde uygulanan “Takas Ekonomisi”nde çalışma hayatı, günlük yaşam mücadelesi için yapılan faaliyetleri içermektedir. Eşyanın eşya ile takas edilmesi dönemi olan bu devrede çalışma eylemleri çok sınırlı bir çevrede meydana gelmiştir. M.Ö. 3000’li yıllarda uygulanan “Fiyata Dayalı Mübadele Sistemi”nde çalışma hayatı ürettiğini belli bir fiyat karşılığında satma faaliyetlerini içerdiğinden ilkel anlamda resmî bir çalışma eylemi olarak değerlendirilebilir. M.Ö. 2000’li yıllarda uygulanan ve Birinci Aşama olarak isimlendirilen “Bimetalizm (Altın ve Gümüş Para Kullanımı) olarak bilinen ilk defa metal paraların kullanıldığı bu dönemde alışverişlerde para kullanılmış, ticaret hayatı önemli değişimler yaşamıştır. Ancak bu dönemde altın ve gümüşü elinde bulunduran yine zenginler yani aristokratlar olmuş, çalışan kesim yine karın tokluğuna çalışmak zorunda kalmıştır. 15-16. yüzyılda “İkinci Aşama” olarak isimlendirilen “Keşifler Dönemi”nde ticari savaşlar, kölelik, sömürgecilik, hammaddenin nakli gibi tüm dünyayı saran bir süreç başlamış ve “Küreselleşme”nin bir nevi ilk temelleri atılmıştır. Ancak bu dönemdeki çalışma kavramı günümüzdeki çalışma kavramıyla örtüşmemektedir. Zira bu dönemlerde daha çok esirler, köleler ve serfler çalışmakta ve bu çalışmalarının karşılığında sadece fizyolojik ihtiyaçlarını karşılayabilmişlerdir. 17. yüzyılda “Merkantilizm ve Fizyokrazi Akımları”nın başlaması: Bu dönemde (1692) dünyanın ilk “Merkez Bankası” İngiltere’de kurulmuş ve altın karşılığında “banknote”; yani emanet edilen altının miktarını gösteren bir banka notu şeklinde belgeler basılmıştır. Bu belgeler bilahare çalışma hayatının önemli bir aracı haline gelen “kâğıt para” şeklinde insan yaşamında yerini almıştır (Ören ve Yüksel, 2012: 42-44).

Çalışma hayatının tarihsel gelişimi, insanın tarihsel süreci ile paralellik arz etmektedir. Ancak kurumsal ve resmî anlamda çalışma, Sanayi Devrimi Dönemi ve sonrasında anlam kazanmıştır. Çünkü Sanayi Devrimi'nden önce çalışanların çoğu köle, esir veya serflerden

oluşmaktaydı. Asiller, aristokratlar, feodal veya otokrat yöneticiler böyle bir çalışma içinde değillerdi. Bu bağlamda çalışmanın gerçek anlamdaki tarihsel gelişiminin Sanayi Devrimi ile başladığı söylenmektedir. Sanayi devrimi sonrasında ortaya çıkan sınıflardan burjuvazinin de çalışmadığı ve işçi sınıfının sömürsü üzerine dayalı bir ücretli kölelikten söz etmek de mümkündür ancak bu dönemde sanayi devrimi öncesi gibi süreçlerin tamamı dışında olduğunu söylemek mümkün değildir. Benzer şekilde çalışma bu gün burjuvazi tarafından da olumlanan bir kavramdır, diğer yanda ise çalışmanın aşağılandığı görülmektedir. İkel toplumlarda çalışma olgusuna bakıldığında, bu dönemde insanların doğayı tanıma ve doğaya hâkim olma süreçlerinin yaşandığı görülmektedir. İkel dönemde yani ilk insan topluluklarının var olduğu dönemde, geçimin temeli öncelikle toplayıcılık ve daha sonra da avcılıktır. İnsanlar bu dönemde doğanın belirleyiciliği altında yaşar durumundadırlar. Doğaya köklü müdahalelerde bulunacak bilgi birikimine sahip değillerdir. Hayatlarını devam ettirebilmek ve vahşi hayvanlara karşı kendilerini güven altına alabilmek için zamanla araç gereç yapmaya başlamışlardır. İlk araçların kullanılmaya başlanması ile yavaş yavaş insanlık ortak bir gelişme göstermeye başlamıştır. Avcı ve toplayıcı toplumlarda insanlar, hayvanları avlayarak, balık tutarak, yabani meyve ve bitkiler ile böcekleri toplayarak hayatlarını sürdürmektedirler. İnsanlar doğada buldukları ile yetinmek zorundadır. Bu toplumlarda toplayıcılık kadınların görevi iken, erkekler avcılık yapmaktadır ve bu da cinsiyete dayalı işbölümünün ilk örnekleri olarak da görülebilmektedir (Sezal, 2003:205-206).

Basit araçlarla donatılmış toplulukların yaşadığı bu dönemde, doğal düzenle toplumsal düzen aynıydı. Doğa, üretimi yaratan çalışma yoluyla toplumsal ilişkiler yörüngesi içine çekilebildiği oranda tanınabiliyordu. Bu açıdan ikel toplumlar, çalışmanın yapılandırmadığı toplumların ilk örneği olarak kabul edilebilir. Topluluğu oluşturan bireyler, geçinebilmek için işbirliği yaptıklarından çalışma herkesin katıldığı bir etkinlikti. Ancak bu çalışmada kişisel kar güdüsü yoktu ve çalışmanın sonucu asla tek kişiye yönelik değildi. Bu nedenle birey varlığını ancak topluluğun üyesi olarak sürdürebiliyordu. İnsanların yalnızca besin toplayarak ve avlanarak varlıklarını sürdürebildikleri bu dönemde, emeğin ortaklaşa kullanılması, bir yaşama koşuluydu. (Meda, 2012: 32-34). “Burada bizi ilgilendiren şey, bizimkinden kökten farklı bir bağlamda, yani doğal ihtiyaçların sınırlı olduğu, bireyin birey olarak henüz ortaya çıkmadığı, iktisadi mübadelelerin gelişmemiş olduğu bir bağlamda çalışma kavramının var olmadığıdır. (...) Bunun anlamı, toplumsal statünün çalışma aracılığıyla tanımlanmadığı gibi, toplumsal bağın da çalışma aracılığıyla oluşup korunmuyor olduğudur.” ifadesi ile Meda (2012: 37), çalışmanın toplumsal statüyü belirleyici ve toplumu bu kurallara göre yapılandıran bir öge

olmasını, doğanın düzeni ile toplumsal düzenin birbirinden farklılaşması olarak ele alarak toplum-doğa ilişkisi üzerinde olumsuz bir etki olduğunu sezdirmektedir.

Şenel'in (1995: 28) belirttiğine göre; "İlkel topluluktan uygar topluma geçiş aşaması, insanların toplayıcı ekonomiden üretici ekonomiye geçişleri ile bir toplumsal artı üretme gizilgücüne sahip olmaları ile başlamıştır. Bu toplumsal artıyı ellerine geçirenler, sınıfların oluşmasına ve bu düzeninin kararlı bir biçimde ilerlemesini sağlayacak "devlet" in de ortaya çıkmasını sağlamıştır." Toprağın işlenmesi ile artık toprak üzerinde çalışan bir üretici sınıf oluşmuştur. Bu sınıfın elde ettiği ürünün artı değerine sahip çıkan bir sınıf da kendini göstermiştir. "Köle emeğinin ortaya çıkışı aslında ilkel toplum yapısındaki mülkiyet ilişkilerinin sertleşmesi ile başlamıştır. Aynı zamanda üretim ilişkisinde belirleyici bir etkene sahiptir." Üretim ilişkileri; üretim araçlarının mülkiyet biçimleri, emeğin toplumsal örgütlenişinde sınıfların görevleri gibi kavramlardan oluşmaktadır (Keser, 2009: 12).

Özel mülkiyet ve işbölümü Antik Yunan (köleci) toplumunda ortaya çıkmıştır. Toplum temelini şehirler oluşturmaktadır. "Kölelerin aşırı çalıştırılması artık onlardan elde edilen verimin bile düşmesine neden olmuştur. Bu düşüş sonucu köle sahipleri, kölelerini serbest bırakmaya başlamışlardır. Bu serbest bırakma anlayışı kolonat sistemini geliştirmiştir. Bu sistemde eskiden köle olanlar, belirli bir hak ve ekonomik bağımsızlığa kavuşmuşlardır. Büyük toprak sahipleri topraklarını küçük parçalara bölerek yeni köylülere vermişlerdir. Belli bağımlılık temelinde kendilerine şartlı verilen topraklarda çalışan köylüler, bu koşullar altında üretim yapmışlardır. Feodalizmde serflerin öncüleri olan bu köylüler, köleyle hürler arasında küçük üreticilerin yeni sosyal tabakasını oluşturmuşlardır." (Okçuoğlu, 1996: 64).

Kölelik ilkel topluluk içinden çıkmıştır. Aynı şekilde feodal yapıda kölelikten gelmiştir. Feodal Çağ iki döneme ayıran Bloch (2007: 126), birinci feodal çağı; nüfus yoğunluğuna, insan ilişkilerine ve ticarete bağlamıştır. İkinci feodal çağı; ekonomik devrimle bütünleştirmiştir. İlk Feodal Çağda, bir önceki çağın göçleri ve toplumsal kargaşanın da etkisiyle nüfus yoğunluğu saptanamayacak şekilde artmıştır. Bazı bölgelerde yığılmalar yaşanırken bu bölgelerin çok büyük boş alanların olduğu yerler ile birbirinden ayrıldığı ifade edilmektedir. İkinci feodal çağda insanlar ekonomik etkinlikler, yol yapım ve zanaatın gelişmesiyle birbirine daha çok yaklaşmışlardır. Bu dönemin aynı zamanda ilkel, köleci ve feodal toplumların birbirinden ayrıldığı dönemler olduğunu da söylemek gerekmektedir.

Uygarlığın ortaya çıkmasında belirleyici olan şey, doğa üzerinde toplumsal denetimin sağlanması, doğadan ekonomik olarak yararlanılması, kısaca doğanın fethedilmesidir. Tarım ekonomisinden besin üretimi ekonomisine geçen uygarlıklarda, üretilen besin hemen tüketilmemeli, yıl boyunca idare edilecek şekilde kullanılmalı, yani üretim artışı sağlanmalıdır.

Çünkü toplum artık fazla ürünü ihraç ederek ya da ilişkide bulunduğu diğer toplumlarla değiş tokuş yaparak geçinmeye başlamıştır. Aletlerini kendi yapan, besinini kendisi üreten ve toplayan bu gruplar arasında zamanla ticaretin oluşmaya başlaması, bir yandan farklı eşyaların dolaşımını, öte yandan kültür alışverişinin gerçekleşmesini sağlamıştır. Bütün bu gelişmelerle birlikte, kendi kendine yeterli küçük köyler, geçimini zanaat ve ticaretle sağlayan, devlet örgütüne sahip kalabalık kentlere dönüşmüştür

Kapitalist Dönem Başlangıç Aşamasında Çalışma

Sanayileşme olgusu, öncelikle makineleşmeyi kapsamaktadır. Sanayi Devrimi'nin ilk aşamasında buharlı makinelerin dokuma tezgâhlarına eklenmesi ile üretim kesintisiz devam etmiş ve üretimde standartlaşma söz konusu olmuştur. Üretim kitlesel üretime dönüşmüş ve fabrikalar açılmıştır. Daha önce toprakta çalışan büyük bir emek yığını ücretli çalışan olarak bu yeni dönemde fabrikalarda yerini almıştır. Sanayi Devrimi'nin ilk yıllarında üretim araçlarına sahip olanlar tarafından, aşırı karlılık gayesi ile çok düşük ücretle (sefalet ücreti veya “Ücretin Tunç Kanunu”), ağır çalışma koşullarında özellikle kadınların ve çocukların çalıştırılması bu dönemin en belirgin özellikleridir. Yaşanılan bu dönem vahşi kapitalist bir çağ olarak adlandırılmıştır. Erkekler, kadınlar ve çocuklar sürekli vardiyalar halinde gece gündüz 12 saati aşkın çalışmaktadırlar. İşgüçlerini [emeklerini] belirli bir süre karşılığında fabrika sahiplerine [sermaye sahiplerine] kiralayan üretim araçlarından yoksun olan bu yoksul kesimler “işçi sınıfı” olarak adlandırılan bir kitleyi oluşturdu. Sanayi Devrimi çağındaki kapitalizm, kapitalist ilişkilerden meydana gelen bir süreç ve her şeyden önce her şeyiyle bir sömürü sistemidir. Üretimin temelinde de bu sömürü mekanizması bulunmaktadır. Bu sisteminde doğasında olan sınıf çatışmasının dinamikleri üretim sistemindeki değişimi belirleyen en önemli faktördür. Üretim sistemindeki değişim, kâr maksimizasyonuna, bunun için de işçi sınıfının ekonomik, sosyal, ideolojik ve siyasal açılardan kontrol altına alınmasına dayanmaktadır. Bu anlayışta “homoeconomicus” yani iktisadî insan anlayışı hâkim olduğundan, çalışanın menfaatinden ziyade kapitalistlerin menfaati ön planda tutulur. Bu anlayışta kişi kendi menfaatlerini maksimize etmek için çalışır; dolayısıyla başka insanlara da fayda sağlar. Ancak bu anlayışta, hedefe ulaşmak için her yol mubah görüldüğünden işçi hakları optimal anlamda yerine getirilmemektedir (Lordoğlu vd, 1999: 21-23).

1768’de James Watt’ın buhar makinesini bulmasıyla başlayan teknolojik değişme ve endüstrileşme süreci, birçok alanda; ekonomi, sosyal ve siyasal nitelikte değişim getirmiştir. Endüstri Devrimi denilen olgu; “Sade anlamıyla, küçük zanaat, tezgah ve atölye üretiminin yerine yeni buluşların getirdiği teknik makinelerle donatılmış fabrika üretiminin geçmesi,

başka bir deyişle, yeni bir enerji kaynağı olan buhar gücünün harekete geçirdiği makinenin; insan, rüzgar, su, hayvan gibi doğa enerjisinin yerini almasıdır” (Keser, 2009: 15).

Geniş çapta örgütlenen ve iş bölümünü keskin ayrımlar ile içeren fabrika sistemi, üretimi arttırmış, üretimdeki bu artış ise, sermayenin büyümesine, yeni keşfedilen ülkelerdeki pazarlar nedeniyle artan talebin karşılanmasına ve nüfusun artmasıyla birlikte ülke içindeki pazarın genişlemesine yol açmıştır. 18. yüzyılda alet ve makinelerin geliştirilmesiyle tarımda ve sanayide başlayan devrim daha çok malın, daha hızlı ve güvenli olarak gönderilebilmesi için ulaşım ve iletişim ile devrimini beraberinde getirecek olan yayılmanın da habercisi niteliğindedir.

Bu dönemde çalışma tarzı endüstrileşme öncesi çalışmaya göre daha disipline, daha fazla kurallara dayalı bir sistemi ve yoğun bir sınıai işgücünü ifade etmektedir. Sanayi toplumunun, yoğun olarak emek kullanılırken, sonraları yoğun olarak sermaye kullanılmıştır. Son aşamasında ise yoğun olarak bilgi kullanılmıştır. Özellikle bilgisayar ve iletişim teknolojilerinin devreye girmesiyle birlikte toplumsal hayatın her geçen gün farklılaşarak yüksek ivme kazandığı görülmektedir. Bilginin ekonomide anahtar faktör hâline geldiği bu yeni dönemin bilgi toplumu dönemi olarak adlandırılmıştır. Sonuç olarak, endüstriyel dönemde çalışma bir bütün olarak toplumun merkezinde cereyan eden bir faaliyete dönüşmüştür. “Fabrikalar çalışmanın yürütüldüğü mekânlar olmuştur. Bu dönem o kadar çok yüceltilmiştir ki, bireyin yaşamının tamamını kapsamıştır. Onu kendi emeğine yabancılaştıran bir süreçle dönüştürmeyi başarmıştır.”(Keser, 2009: 21). Endüstri devrimi ile toplum yeniden devlet ve ortaya çıkan sınıf tarafından duruma uygun yapılandırılmaya çalışılmış, çalışan kitlelerin ulusal toplumlara ve değerlere entegre edilmesi başarmıştı. “Makineleşme ile başlayan endüstrileşme süreci, otomasyona geçiş ile birlikte yığın üretimin gerçekleştiği ikinci sanayi devrimi ile devam etmiştir.” Bu süreçte ürünlerin kontrol işlemleri insandan alınıp otomatik makinelerle verilmiştir (Erol, 2002: 138). “İlkin, emeğin işçinin dışında olması, yani onun özüne ilişkin olmaması, demek ki emeğin de işçinin kendini olumsuzlaştırıp yadsıması, mutlu olması değil mutsuz olması gerçeğini ortaya koymaktadır. Sonuç olarak işçi ancak çalışmanın dışında kendi kendisinin yanında olma duygusuna sahiptir ve çalışmada kendini kendi dışında duyar. Çalışmadığı zaman kendi evinde gibidir ve çalıştığı zaman da kendini kendi evinde duymaz. Öyleyse çalışması istemli değil ama istemsizdir, zorlama çalışmadır.” (Marx, 2000: 24-25) .

Marx’a (2003: 76-79) göre; “kapitalist egemenlik dünyaya yayıldıkça, bu yabancılaşma da toplumda yayılmakta ve toplumun eski biçimine ait tüm kalıpları yıkmaktadır. Yabancılaşmayı yaratan her şeyden önce, işçiyi ücretli olmaya zorlayan çalışma araçlarından

yoksunluğudur. Bu durum, hem emek gücünün kendisine hem de emek süreci sonunda yaratılan ürünü işçiye yabancı kılar”. Kapitalist üretim biçiminin yarattığı birincil yabancılaşma, bu şekilde emeğin ürüne yabancılaşmasına ve işçinin dışında kalarak bir nesneye dönüşmesine neden olmuştur. Ayrıca Marx sadece işçinin değil çalışmanın farklı bir noktaya eğrildiği hususuna da dikkat çeker; “Bu noktada çalışma etkinliği artık insanın kendi yaratımından çıkarak, yaşamın devam için zorunlu, katlanılması gereken bir etkinlik haline getirilmiştir.” “Bu sürecin sonucu, insanı insan yapan özelliklerden soyutlayarak hayvansal özelliklere indirgemesidir. Artık insan, insan olmaktan çıkar.” (Marx, 1999: 48).

İşbölümünün gelişmesinde çeşitli aşamalar, farklı mülkiyet biçimlerini temsil eder. Başka deyişle işbölümünün her yeni aşaması, çalışmanın konusu, aletleri ve ürünleri bakımından bireylerin kendi aralarındaki ilişkileri de belirlemektedir (Marks ve Engels: 40). Marx ve Engels’in ifadelerinden de anlaşılacağı üzere toplumun ilişkilerinin tümü çalışmanın biçimine yaşamdaki rolüne göre değişmekte olduğu iddia edilmektedir.

Batı toplumlarında değişimin merkezi olarak başladığı yer bakımından kültürel öğelerin davranışsal dönüşümünü de gözlemek mümkündür. Rönesans ve onunla beraber Hümanizma, insanın zekâsını ve kişisel gücünü övmüştür. Bireye atfedilen bu önem, geleneksel değerlerin Braudel’in deyimiyle berhava olmasıyla sonuçlanmaktadır. 16. ve 17. yüzyıllarda Amerika’dan gelen değerli madenlerin ve kredi araçlarının yaygınlaşmasıyla hızlanan bir piyasa ekonomisinin gittikçe daha yerleşik hale gelmesinin bir sonucu olarak geleneksel değerler yıkıma uğramaktadırlar. Para, loncalar, kentsel cemaatler ya da tüccar birlikleri gibi eski ekonomik ve toplumsal örgütlenmelerin düzenlemelerini ortadan kaldırmaktadır. Birey ise, günlük yaşamda belli bir seçim özgürlüğüne kavuşmaktadır. Fakat onlar yerine düzenlemeler yapan modern devletin yapısı da yeni bir düzeni beraberinde getirmektedir: “Bireyin topluma karşı ödevleri, ayrıcalıklar ve ayrıcalıklara saygı.” 17. yüzyılda “herkesin çıkarları” adına toplumun yararsız olarak tarif edilen çalışmayanlarına ilişkin bir hizaya sokma eylemine girişilmiştir. Tüm bunların yeni bir özgürlük biçimi örgütlediği görülmektedir : “ kendisine iş verecek bir komutan arayan askerin özgürlüğü.” Bu “yarar” tarifi üzerinden Michel Foucault’nun da incelediği delilerin kapatılması olarak ortaya çıkan “büyük kapatmaların”, “müsrif” baba, hayırsız oğul” gibi gerekçeler ile ailenin veya yönetimin isteği üzerine gerçekleşmiş olması da toplumsal olarak çalışmanın kavramsal dönüşümüne işaret etmektedir. Bunların yaşanmasında Aydınlanmanın da önemli bir katkısı ve rasyonelleştirmeye vesile olduğu süreçler olması bakımından da dikkat çekicidir (Braudel, 1996: 341-342). Hıristiyan öğretisinde saygı uyandıran yoksulluk, Rönesans’la birlikte değişerek çalışmanın ve çalışma sonucunda kazanılan zenginliğin olanaklarından yararlanmanın erdem olduğu anlayışına;

tefekkürle geçen, edilgin bir yaşamın en ideal yaşam olduğu anlayışı da yerini etkin, hareketli insan idealine bırakmıştır. Bundan böyle, servetin yönettiği bir dünyanın karşısında birey, kendi yazgısını kendisi belirleyecektir.

Nitekim çalışmanın aydınlanma ile ilişkisine ve modernizasyonun çalışma açısından örgütlenişine daha da çarpıcı bir örnek ise Nazi Almanyası'ndan verilebilir: II. Dünya Savaşı sırasında içlerinde en ünlüsü olan Auschwitz'in de olduğu birçok "çalışma kampları" olarak tanımlanmış Nazi kampında "Arbeit macht frei" yani "çalışmak sizi özgür kılar" yazmaktaydı. Bu kamplardaki tutsaklar kendilerine bir gün serbest olmanın bir ödölmüş gibi sunulduğu metalin işlenmesine yönelik işler yapmaktaydılar. Bu sloganın hala gerçek özgürlük alanını tahrip ettiği ise modern yaşamın bir gerçeği olarak karşımızda durmaya devam ediyor. Kısacası çalışmanın bir erdem ve kişiyi özgürleştiren bir şey olarak vurgulanması akla sadece yukarıda bahsedilen kampların giriş kapılarındaki yazıları getirirse de bu algı temelde daha geniş bir arka plana dayanmaktadır. Bu algının temellerini oluşturan arka plan modernlik veya daha da özelden modernliğin iktisadi aklıdır. Tıpkı Bauman'ın (2007) Nazilerin yapmış oldukları "holocaust"un sadece Nazilere odaklanarak anlaşılamayacağını belirtmesi gibi, çalışmanın bir erdem olarak sunulması da temelde modernliğin ideolojisi ile ilgilidir (Man, 2013: 186).

Modern Kapitalist Dönemde Çalışma

Yunanlıların "çalışmayı" mahkûm etmelerinin temellerinde onu anlamlandırırken özgürlükle kıyaslamaları bulunur. Buna göre bir eylemi "yapmak zorunda olmak" temelde özgür olmamak anlamına gelmektedir. Özgürlük kutbunda ise ancak zorunluluğun bulunmadığı ve kişinin kendi benine erişmeyi mümkün kılan örneğin felsefi, sanatsal ve politik eylemler gibi uğraşlar bulunuyordu. Dolayısıyla kişinin kendi özüne erişmeyi engelleyen zorunlu çalışmanın erdeminden bahsetmek mümkün değildi. Bu noktada Yunan çalışma paradigması kaçınılmaz olarak "kölelik" kurumunu meşru kılmaktaydı. Çünkü özgür eylemlerle kendi benine erişmeye çalışanların zorunlu ihtiyaçları bulunuyordu ve bunların karşılanması gerekiyordu. Bu ihtiyaçları karşılayacak olanlar "köleler"di. Nitekim sadece Yunanda değil sonraki imparatorluklarda da köle emeği çok uzun süre (hatta çok yakın zamana kadar) müracaat edilen bir değer, yaratıcı güç olmuştur. Kaçınılmaz olarak "kölelik" kurumunu meşru kılmaktaydı. Nitekim sadece Yunan'da değil sonraki imparatorluklarda da köle emeği çok uzun süre (hatta çok yakın zamana kadar) müracaat edilen bir değer, yaratıcı güç olmuştur (Man, 2013: 187).

Çalışmanın kutsanmasının batı modernliği ile ilişkisi olduğu da görölmektedir. Weber'in söz ettiği "Protestan Çalışma Ahlakı" da bunu açıklamaya yöneliktir. "Protestan toplumlar

diğer toplumlarda olmayan kendilerine özgü bir çalışma ahlakına sahiptir. Buna göre Protestanlar diğerlerine oranla daha fazla çalışma odaklıdır. Protestan Çalışma Ahlakı, Batı'da kapitalizmin gelişmesinde çok önemli bir rol oynamıştır. Protestanlık inancı, maddi ödüllere ulaşmak için gayretli çalışmanın ve bunları akıllıca yatırıma dönüştürmenin insanların bir ödevi olduğunu öğütler. Çalışmanın ve ekonomik kaynak ve değerleri çoğaltmanın amacı, minimum maddi ihtiyaçları karşılamaktan daha fazlasını ifade eder. Ancak çalışma, maddi varlıkları sınırsızca arttırmak ve dünyevi eğlenceler ya da hedonist zevkler peşinden koşmanın bir aracı olmaktan ziyade ahlaki bir görev olduğu için yüceltilir. Protestanlık ahlakı, ahlaki eylemleri yeniden yorumlamış ve öbür dünyaya yönelik olarak değil de bu dünyadaki faaliyetlerin düzenlemesine yönelik bir yapı oluşturmuştur. Sıkı çalışmanın ve ekonomik kazançların önemini, bireysel girişimin gerekliliğini ve ilahi ödülleri vurgulayan bir ahlaki inançlar bütünüdür (Weber, 1997: 137-143).

Tüm bu ideolojik inşanın modern kapitalist dönemde açığa çıkacak sorunların habercisi niteliğinde olduğu söylenebilir. Sanayi Devriminin ilerleyen süreçlerinde ağırlaşan çalışma koşullarının yanı sıra derinleşen başka sorunlar da olduğu görülmektedir. Kapitalizmin yükselmeye başladığı dönemlerde Protestan etiğinin çilecilik anlayışı, en yoksul varoluşu evrensel kural haline getirmiştir. Bu anlayışı Marx (2003: 128-129), şu şekilde ifade etmektedir: “Kendini ezme, yaşamın ve bütün insanca gereksemelerin yadsınması baş öğretisidir. Ne kadar az yer, içer, kitap okursan; tiyatroya, dansa, meyhaneye ne kadar az gidersen; ne kadar az düşünür, sever, kuram yaratır, şarkı söyler, resim, eskrim yaparsan vb. o kadar fazla sermaye biriktirirsin – güvelerin ve tozun yok edemeyeceği hazinen o kadar büyür. Kendin ne kadar azalırsan, o kadar çoğa sahip olursun; kendi öz hayatını dile getirmenle dışsallaşmış varlığını dile getirmen ters orantılıdır – yabancılaşmış varlığın gitgide büyür.”

Özellikle teknolojik değişimin meydana getirdiği dönüşümler, sanayi toplumunun tarım toplumundan farklılaşmaya başladığı süreçte önemli rol oynamıştır. Sanayi toplumuyla birlikte üretim dev fabrikalarda ve büyük işletmelerde, büyük bir piyasa için yapılmaya başlamış artan ulaştırma ve iletişim imkânları da bu süreci hızlandırmıştır. Sanayi toplumunda gereken büyük ölçekli sanayi yatırımları için büyük sermaye birikimine ihtiyaç duyulmuş olup, yüz binlerce insanın sermayeleriyle ortak olduğu işletmeler ortaya çıkmıştır (Keser, 2005: 15-16). Sanayi devrimi ile makinelerin egemenliğinin başlaması, sermayenin emek üzerindeki tahakkümünü arttırmıştır. Yabancılaşma, çalışmanın merkezindeki temel duyguya dönüşmüştür. Ücretli iş giderek norm halini alırken, insanların yaşamlarında çalışmaya ayrılan zaman artmıştır. Toplumların kapitalizmin dayattığı bu çalışma deneyimini kabullenmeleri ve buna alıştırmaları kuşaklar boyu süren uzun, zorlu ve sistematik bir çabanın sonucu olabildi.

Kapitalizm insanları işgücüne, çalışmayı emeğe dönüştürerek çalışma merkezli bir toplum oluşturdu. Batı Avrupa’da başlayan bu süreç zaman içinde tüm dünyaya yayılarak ilerlemiş ve bu ilerleyiş coğrafyalar arasında eşitsiz bir gelişme biçiminde yaşanmıştır. Merkezdeki sanayileşme ve proleterleşme hızlı bir biçimde egemen hale gelmişken, dünyanın kalan kısmında tarımsal faaliyetin egemenliği uzun yıllar devam etmiş, Topraktan ve zanaatlarından koparak proleterleşen kitleler Batıdaki kadar sanayileşmenin parçası olmasa da, tümü zamanla dönüşen farklı ara formlar, geçici biçimler içinde kapitalist çalışma dünyasına eklemlendiler. Kapitalizm bu gün de olduğu gibi her zaman coğrafyalar arasındaki eşitsizlikleri kullanmış ve çok farklı çalışma deneyimlerini sermaye birikiminin gerekleri doğrultusunda eklemlenmeyi başarmıştır. Dünyada her biri farklı bir tarihsel aşamanın tipik biçimi olan, farklı çalışma deneyimleri aynı anda var oldular (Koçak, 2015: 193).

Modern kapitalist toplumunun bir kent toplumu ve kentli değerlere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Sanayileşmenin ilk aşamasından itibaren çalışma hayatının, toplumsal yaşamın merkezi olarak örgütlenmesi, tarım toplumunda birincil ilişkiler olarak tanımlanan grup baskısı ve cemaat ilişkilerinin önemli rol oynadığı yapıdan, yüz binlerce insanın kentlerde aynı ortam içinde yaşadığı hukuk kuralları, düzenlemeler ve kentsel değerlerin ortaya çıktığı bir yapıya doğru geçişi hızlandırmıştır (Keser, 2005: 15). 20. yüzyıla gelindiğinde kapitalizm artık olgunlaşmış bir sistemdi ve yeni arayışlar içindeydi. Küresel düzeyde hakimiyet kurmuş, üretim ölçek ve kapasitesini olağanüstü düzeyde artırmış, çok geniş kesimleri işgücüne dahil etmiş ve tüm bunları her düzeyde rekabetin gerilimiyle yüklü bir ortamda gerçekleştirmişti. Taylorizmin ilkelerine göre yönetilen fordist üretim süreci çalışmanın standartlaşması ve merkezileşmesini ve emeğin kontrolü ile beraber yaşamın bir çok yerine hakim olmuştur (Koçak, 2015: 193).

İlerleyen süreç ile beraber teknolojinin ve özellikle iletişim-bilişim teknolojilerinin gelişmesi ile emek yoğun olan üretim süreçlerinin görece artan biçimde sermaye yoğun olduğu görülmektedir. Bilgi unsurunun öne çıkmasıyla ve hatta merkeze alınmasıyla çalışma yaşamında ve çalışmaya ilişkin bakış açılarında da önemli dönüşümler yaşanmıştır.

Dünyada bir dizi gelişmenin, devlet-ekonomi ve toplum arasında birden fazla fonksiyonun etkileşim yarattığı, değişkenlerin ve belirleyicilerin sayıca çoğaldığı bir dönemin oluşmasına zemin hazırladığını görmekteyiz. Sovyetlerin çözülmesi, Marksist-Leninist teorinin güç kaybetmesini hızlandırmış ve uluslararası komünist hareketi zayıflatmıştır. Kendini yeni koşullara uyarlayan kapitalizm, yönetim alanında değişikliklere gitmiş, tıkanmasını önleyici esnek bir yapıya kavuşmanın teori ve pratiklerini ortaya atmıştır. Yönetimde âdem-i merkezîyetçilik, şirket ilişkilerinde ağlar oluşturulması, işçi hareketinin

sermaye karşısındaki güç kaybı, kadınların iş gücüne ayırıcı koşullar içinde dahil edilmesi, devletin, piyasa lehine kültürel ve coğrafik eşitsizlikleri de derinleştiren müdahalelerde bulunması gibi düzenlemelerle kendini gösteren dönüşümlerden söz edilmektedir. Eşitsiz gelişme sadece kuzey ve güney ülkeleri arasında değil küresel çapta kendini sistemin bu dönüşümleri karşısında risk altında gören tüm kesimler için daha derin hale gelmiştir. Bir yandan bu eşitsizlikler derinleşirken diğer yandan birbirine eklemlenerek ilerleyen sorunlar, kendi çarpık “çözüm” imkânlarını da üretmektedir. Bu sorunların derinleşmesinin yarattığı mafya tipi örgütlenmeler, suç teşkil eden işleri uluslararası ticaret kapsamında yapma imkanı bulmuşlardır. Enformasyonel ve küresel çağın dönüşümleri birbirine eklemlenerek içinden birden fazla dinamik doğurmaktadır. Diğer yandan enformasyon çağı denilen süreç kültürel anlamda da başka bir toplum inşasında temel bir rol oynamaktadır. Kültürün üretim, dağıtım ve yayılımını, dil ve tüm kültürel öğelerini bir yandan küresel bir boyuta taşır iken diğer yandan bireysel beğeniler ve karakter modelleri üretmektedir. Kadınların ekonomik hayata katılımı ve ekonomik- teknolojik dönüşüm unsurları birçok toplumda ataerkil değerleri sarsıntıya uğratarak ve bir mücadele alanı olarak tüm dünyada yükselişe geçmektedir (Castells, 2005: 1-3). Tüm bu dönüşümlerle beraber çalışma düzeninin esnek bir yapıya kavuşturulması buna uygun bir toplum inşası gerektirmiş, servet ve gücün kutsanması ve bireyselleşme, risk, yenilik, rekabet unsurları ön plana çıktıkça, çalışma kavramsal açıdan da bir dizi tartışmanın konusu olmuştur.

Çalışma Kavramının Dönüşümüne İlişkin Tartışmalar

Enformasyon teknolojileri ile daha da hız kazanan ve dünyanın geneline yayılan, küreselleşme ve kapitalizmin neoliberal dönüşümleri çalışmanın birçok yönü üzerinde yeniden değerlendirmeye muhtaç alanlar açmıştır. Değişen işbölümü ile çalışmanın, istihdam güvencesi ve ücret dışındaki, kendini gerçekleştirme gibi toplumsal çıkarların yer yer önüne geçen bireysel talepler etrafında şekillendirilmesi çalışmanın anlamı açısından son yıllarda tartışılan konulardan biridir. Kafa ve kol emeğinin birbirinden ayrılması, hizmet sektörünün gitgide genişlerken insan emeğinin yerini aldıkça istihdam sorunu yaratacağı düşünülen teknolojik gelişmeler ve tüm bu koşullar içinde çalışmanın bu gün çalışanlar ve çalışmanın yapılandığı toplum açısından anlamının ne olduğu gibi bir dizi tartışmadan da söz etmek mümkündür. Çalışma etiğinin giderek önem kazandığı ve bununla beraber çalışmanın sonunun geldiği tartışmaları değişimlere paralel yaşanır iken, çalışmanın tarihsel olarak olumlanması veya olumsuzlanması üzerinden yürütülen tartışmalar da kapitalizmin dönüşümlerine göre şekillenen bir toplum yapısı olup olmadığını anlamak açısından önemlidir. Benzer biçimde

daha önceki başlıklarda da değindiğimiz üzere aydınlanma ile vurgusu yapılan rasyonelleştirmenin çalışmaya etkileri de, bu günün çalışma düzenine uygun davranan kitleleri ve çelişkileri anlamak için konu kapsamında olmaktadır.

Ussallaştırma ve Çalışma Etiği Açısından Protestan Ahlakı

Post-endüstriyel dönüşüm sürecini yaşayan toplumlarda, modern/endüstriyel toplumların simgesi haline gelen "püriten etik", "rasyonelleştirme" ya da "iş disiplininin" sonunun mu geldiği tartışılmaktadır. Öte yandan dünyanın başka bölgelerinde, henüz modern/kapitalist toplumun "olmazsa olmaz"ı kabul edilen "serbest piyasa düzenini tesis etme ve dünyaya açılma çabası içerisindeki ülkelerde, sosyal teorideki gelişmeler açısından, bununla çelişkili bir manzara vardır.

Bir çok prekapitalist döneme ait özellikleri taşıyan toplumlarda dile yansıyan bir çalışma kültüründen söz etmek de mümkündür, hatta buradan hareketle bu gün dilde yer bulan bir çok olumlanan kavramın dönemin hakim ekonomik düzeninin ihtiyacına karşılık vermesi açısından yerleşiklik kazandırıldığı da söylenebilir:

Günümüz Kırgız dilinde, günlük yaşamda en çok kullanılan kavramlardan birisi "cönele"dir. Türkçeye "öylesine" olarak çevirebileceğimiz bu "cönele" kavramı aynı zamanda, kısmen "ekonomik modernleşme" sürecinin etkisindeki Kırgızlar tarafından, Kırgız kimliğinin bir alamet-i farikası olarak değerlendirilmektedir. Weber'in kavramının tam karşıtı bir anlam ihtiva eden "cönele" davranış çerçevesinde, bu ülkede çok sayıda üretilmiş mizahi söylemlere tanık olunmaktadır. Ayrıca dilin ötesinde, günlük yaşamın her alanında "cönele" davranışın etkisi baskın gözükmektedir. Bu ülkeye dışarıdan gelen yatırımcıların en çok karşılaştığı sorunlar arasında, "iş disiplininin yetersizliği" gelmektedir. Verilen işin "saatinde" yapılmaması, buradaki insanların ekonomik bakımdan hangi durumlarda olurlarsa olsunlar eğlence ve gösteriş için bir şekilde kaynak bulabilmeleri yaratılmak istenen çalışmanın "püriten etiği" nin yerleşik hale bakımından zorluk yaratmaktadır. Sokaklarda, bu şirketlerin yöneticilerinin astığı "adamı adam yapan çalışmaktır" gibi dev boyutlarda dövizlerin olduğu da söylenmektedir.

Bozkurt ayrıca bu durumun sadece Kırgızistan'a özgü olmadığı Pre-endüstriyel ya da pre-kapitalist toplumların hemen hemen tümünde buna benzer kültürel özelliklerle karşılaşmanın mümkün olduğunu ifade etmektedir (Bozkurt, 2000: 12-15).

Çalışmanın modern toplumlardan önce özellikle batı dillerinde olumsuz bir anlamı olduğuna değinmiştik. Türkçede de çalışmak ile çalmak sözcüğü arasında köken bakımında ilişki kurulmaktadır. Farklı dillerde emek sözcüğü ile karşılanmakta, emeğin de zorluk, güçlük ve zahmet anlamına dikkat çekilmektedir. Ancak zamanla bu anlamın değiştiğini, daha farklı anlamlar yüklenildiğini görmekteyiz.

Weber bu farklılaşmanın ussallaştırma ile ilgisi olduğunu bu konuda da Protestan ahlakının ussal yaklaşımının kapitalist aşamadaki çalışmayı anlamlandırmada etkili olduğunu savunmaktadır. Batı kültüründe bilim ve deneysel gözleme dayalı olarak gelişimin Rönesans'ın ürünü olduğu, benzer biçimde sanat alanı içinde de bir ussallaştırmaya yol açtığı ifade edilmektedir. Çok sesli müzik dünyanın birçok yerinde yaygın olmasına rağmen, ussal biçimde düzenlenmiş ton aralıkları, ussal kurallara dayanan ses düzenli müzik, uyum, yapay dizi, sesdeşlik Rönesansın batı kültürüne getirdiği özelliklerdir. Bir alanın uzmanı olarak eğitime, çağdaş devlet ve ekonomisinin dayanakları olan uzman görevlilerin varlığı batıya özgü olumlanan özellikler olarak öne çıkmaktadır. Hem "görevli" hem de işbölümü içinde uzmanlaşan insanlar değişik kültürlerin çok eski bir ögesi olsa da bugünkü bütün var oluşun mutlak, kaçınılmaz bağımlılığın temel siyasal, teknik ve ekonomik koşullarının özel olarak eğitilmiş bir görevliler örgütü tarafından yürütülmesi; bugünkü toplumsal yaşamın önemli günlük işlevlerinin tabanına da işaret etmektedir. Batının yeniçağ ile çok farklı bir kapitalizmi tanıdığına da vurgu yapan Weber, özgür olmayan emeğin daha düşük olan bu ussallık düzeyinin bu günkü yaşamı yöneten ev ile işin birbirinden ayrılması ögesi ve bununla yakından ilişkili olan ussal defter tutma ögesi ile başka bir boyuta taşındığından söz eder.

Ekonomik açıdan bakıldığında evrensel kültür tarihinde ana sorunun kapitalizmin kendi yeni biçimlerde ortaya koyması olduğunu; "yani maceraperest ya da ticari yada savaş, siyaset, işletme ve kazanç biçimlerine dayalı kapitalizm olarak ortaya koyması değildir." ifade eder. Fark, daha çok özgür emeğin ussal biçimde örgütlenmesini içeren ve burjuvaziye dayalı işletme kapitalizminin olmamasında görülür. Hukukun ve işletmenin ussallaştırılması batının sosyal düzenin örgütlenmesinde en önemli öğeler olarak ortaya konulmaktadır. Çağdaş ussal kapitalizmin hesaplanabilir teknik iş araçlarına gereksinimi olduğu gibi, her şeyin hesaplanabilir olmasına da gereksinim duyar. Özgür emeğe doğru ilerlerken giderek hiyerarşik mükemmelleşen bir sistemin, hukuka ve biçimsel kurallarla işleyen bir işletmeye de gereksinimi vardır. İnsanlar, yaşantılarında dahil oldukları ve karşılaştıkları tüm durumları çok

farklı görüşler ve amaçlar doğrultusunda ussallaştırabilir, yani ussallaştırma toplumsal yaşamın her alanına hakimdir. Ekonomik ussallık, ussal teknik ve ussal hukuk tarafından belirlendiği gibi belirli biçimlerde pratik ve ussal yaşam tarzı olan insanların yeteneklerine ve konumlarına da tamamen bağımlıdır. Bu yaşam tarzları manevi zorlamalar ile engellendiklerinde ussal ekonomik yaşam tarzı ağır bir iç baskı ile karşı karşıya kalır. Weber tarafından eskiden yaşam biçimini belirleyen öğelerin başında dini güçler ve bunlara duyulan inançla ortaya çıkanın ahlaki ödev duygusunun olduğu savunulmaktadır. Bu duygu ile Protestan ahlakının ussallığı arasında da bir ilişki kurulmaktadır. Protestanlar ile Katolikler arasında bir karşılaştırma yapılan Weber'in eserinde Katoliklerin Protestanlara göre daha uzmanlaşmış teknik bir eğitim almalarına rağmen usta vs olarak kaldıklarını Protestanların yüksek uzman veya yönetici basamaklarını doldurduğuna, bu durumun Katolikliğin içindeki öteki dünya ideali karşısında Protestanlığın içeriğindeki materyalist olarak yerilen istekler ile açıklanmasına da yer verilir. Protestan öğretisi, önceki bölümde de açıkladığımız gibi aslında kapitalist girişim ruhunun bir aynasıdır. Çalışkanlığın ve tutumluluğun savunulduğu, lüksün, israfın ve tembelliğin yerildiği bu öğretisi, servet birikimini ve çalışkanlığın aynı zamanda kendi sınıfsal konumundan memnun kalınmak gerektiğinin dünyadaki düzenin tanrısal bir düzen olduğu buyruğu ile pekiştirilmesi kapitalizmin şartları ile paralellik taşımaktadır (Weber, 1999: 13-40).

Weber'in kapitalizmin yerleşmesinin koşullarını Protestan çalışma etiği ile açıklaması birçok tarihçi tarafından abartılı ve sığ bulunmuştur. Max Weber, "Protestan Etik ve Kapitalizmin Ruhu" adı altındaki çalışmasında, diğer gerekçeleri tümüyle reddetmemekle beraber, kendine özgü bir yaklaşım ortaya koymuştur; Marks'ın "bireylerin ne olduğu, üretimlerinin maddi koşullarına dayanır" şeklindeki ekonomik determinist anlayışına karşılık geliştirilmiş anti-marksist ve idealist bir cevap olarak yorumlanmıştır (Bozkurt, 2000: 23). Ayrıca Weber'in yaklaşımında insanların inandıkları ve sahip oldukları kültürel değerlerin verili kabul edildiği görülmektedir. Dahası, insan davranışlarının, inançları etrafında örgütlendiği ve tüm yaşantılarını bu inandıklarına göre yapılandırdıkları anlayışı vardır.

Toplumların inançlarını oluşturan veya sürdürmelerini sağlamalarının dayandırıldıkları somut gerekçeleri de görememekteyiz.

Yabancılaşma ve Marx

Yabancılaşmayı, Marx (2000: 24-25) şu cümlelerle açıklamıştır;

İlkin, emeğin işçinin dışında olması, yani onun özüne ilişkin olmaması, demek ki emeğinde işçinin kendini olumsuzlaştırıp yadsıması, mutlu

olması değil mutsuz olması gerçeğini ortaya koymaktadır. Sonuç olarak işçi ancak çalışmanın dışında kendi kendisinin yanında olma duygusuna sahiptir ve çalışmada kendini kendi dışında duyar. Çalışmadığı zaman kendi evinde gibidir ve çalıştığı zaman da kendini kendi evinde duymaz. Öyleyse çalışması istemli değil, istemsizdir, zorlama çalışmadır.

Marx'a (2003: 76) göre; "kapitalist egemenlik dünyaya yayıldıkça, bu yabancılaşma da toplumda yayılmakta ve toplumun eski biçimine ait tüm kalıpları yıkmaktadır. Yabancılaşmayı yaratan her şeyden önce, işçiyi ücretli olmaya zorlayan çalışma araçlarından yoksunluğudur. Bu durum, hem emek gücünün kendisine hem de emek süreci sonunda yaratılan ürünü işçiye yabancı kılar" Kapitalist üretim biçiminin yarattığı birincil yabancılaşma, bu şekilde emeğin ürüne yabancılaşmasına ve işçinin dışında kalarak bir nesneye dönüşmesine neden olmuştur. Yine Marx yabancılaşmadan bahsederken ikincil olarak çalışma etkinliğine karşı olan yabancılaşmayı da vurgulamıştır. "Bu noktada çalışma etkinliği artık insanın kendi yaratımından çıkarak, yaşamın devam için zorunlu, katlanılması gereken bir etkinlik haline getirilmiştir."(Marx, 2003: 78-79). "Bu sürecin sonucu, insanı insan yapan özelliklerden soyutlayarak hayvansal özelliklere indirgemesidir. Artık insan, insan olmaktan çıkar." (Marx, 1999: 48).

Emeğin sonuçları ile ilgili yorumunda, Marx için, çalışma ile kendini gerçekleştirme, komünist bakış açısının temel farkını ve tahhayül edilen toplum yapısının kalbini teşkil etmektedir. Emeğin ve maddeciliğin teorik önceliği, etkileşimin, emeğe indirgenemez olmaktan ziyade, emeğin türevi olarak algılanmasıdır" demiştir. İnsanın ürettikçe kendini gerçekleştirme duygusunun birleşmesi, insanın birçok şeyi fark etmesine neden olmuştur. Bu fark edilmiş insanın enginleşmesi sonucunu doğurmuştur. Ve ürettikçe zenginleşme Marx tarafından insanın kendisini fark etmesine bağlanmıştır. Kesinlikle insan kendi benliğini fark ettikçe üretim çoğalmıştır (Grint, 1998: 26).

"Marx işbölümüne yabancılaşma bağlamında bakar. Daha açık ifade edilecek olursa, yabancılaşmayı işbölümünün sonucu olarak değerlendirir. Marx işbölümü ile bozulmamış insanı bütünsel insan olarak tanımlamaktadır, bu çizgide bütünsel insan uzmanlaşmamış insandır" (Aron, 2000: 142). Marx'a göre, işbölümü insanların birçoğunun yetenekleri doğrultusunda iş yapmalarına engel olmaktadır. İş bölümünün sonu yabancılaşmadır; çünkü kişi kendi çıkarını toplumun çıkarı gibi ele alır. Aynı zamanda birey, iş bölümüyle kendi potansiyeline de yabancılaşır. Marx'a göre iş, "insanın kendi kendini gerçekleştirdiği temel

etkinliktir. Kişinin iş ile ilişkisinde kendini gösteren yabancılaşma, diğer tüm etkinlik alanlarına zamanla damgasını vurur.” (Kızıltan, 1986: 3-22).

Marx, çağının insanının yabancılaşması ile ilişkisi içinde “özel mülkiyetten, üretim araçlarının özel mülkiyetini ve kendisi üretmeksizin ürüne (artı değere) el koyan bir sınıfa özgü bir kategori anlamaktadır.” “İşçi üretirken kendi varlık yapısına nasıl kendini yabancılaştırıyor ise aynı şekilde, yabancıya da yabancıların kendisinin olmayan bir etkinlik sunmakla hem üretim araçları sahibinin kendi varlık yapısına yabancılaştırmakta, hem de ilişki bütünüyle iki yabancılaşmış kişi arasında bir alışveriş olmaktadır” (Kızıltan, 1986: 25). Buradan yola çıkarak denilebilir ki özel mülkiyet hem yabancılaşmanın bir sonucudur hem de yeni bir yabancılaşmanın sebebidir. Marx’a göre, “özel mülkiyet emeğin kendisini dışlaştırmasının bir aracı olması bakımından yabancılaşmanın nedeni olarak görülebilir.” (Kızıltan, 1986: 6-25).

Marx’a göre işbölümü, bireylerin ortak meydana getirdiği, ancak bu birlikten doğan etkinlikte somutlaşan gücün onlara yabancı, onların dışında olması ve bu nedene kendilerine hakim olmasına neden olmaktadır. Bu işbölümü “işçinin iş aracını değil, tersine iş aracının işçiyi kullandığı modern fabrika” aşamasına geçildiğinde görülür. “Bu nedenle Marx’ta işbölümüne ilişkin şöyle bir tanımlama yapılmaktadır: İşbölümü, farklı ulusların birbirleriyle olan ilişkilerini de şekillendiren ve iş bölümünü ile iş ilişkilerinin ne oranda geliştiklerine bağlı olarak her toplumun kendisini aşarak yeni üretici güç ile bu iş bölümünün daha da gelişmesine yol açmayı ifade etmektedir. Bir ulusun kendi içindeki iş bölümü kır ile kentin ayrılmasına ve çıkarlarının karşılığında da yol açmaktadır. İşbölümüyle beraber sınıflar arası farklılıklar keskinleşmektedir. Aynı ayrı oluşma grupların birbirlerine karşı olan durumu emeğin çalıştırılma tarzıyla (ataerkillik, kölelik, zümreler ve sınıflar) belirlenir. Bir başka deyişle işbölümünün her yeni aşaması, çalışmanın konusu, aletleri ve ürünleri bakımından bireylerin kendi aralarındaki ilişkileri de belirler. Marx en keskin biçimdeki ayırım noktasını şöyle ifade eder: “İşçinin payına üretim ve zahmet, işverenin payına ise tüketim ve haz düşer.” İş bölümü, gereksinimlerin bir karşılığı olmaktan uzaklaştıkça, maddi davranış ile bilincin ortak bir sonucuna dönüşür ve “doğal” olmaktan (bedensel güç gibi) uzaklaşır. Günümüz iş bölümü gerçek bir iş bölümüdür, maddi koşulların oluşturduğu bilinçli bir ayrıştırmaya dayanmaktadır. İş bölümü ayrıca tek bir bireyin ya da ailenin çıkarı ile aralarında birbirleriyle karşılıklı ilişki içinde bulunan bütün bireylerin kolektif ile özel çıkarları arasında bir çelişkiyi de içerir; kaldı ki bu kolektif çıkar, “genel çıkar” olarak bireylerin karşılıklı bağımlılığı biçiminde de mevcuttur. İş bölümünün bireyin ve toplumun çıkarları arasında bir yarılma yarattığı, özel çıkar ile kolektif çıkar arasında da bölünme olduğu sürece “kolektif” çıkar yabancı ve bireylerden

bağımsızmış gibi kendilerine görünür. Ve insanın eylemi insanın kendisine karşı duran ve kendisini köleleştiren “yabancı” bir güç haline dönüşür. İş paylaştırmaya başlar başlamaz herkesin kendisine dayatılan, onun dışına çıkamadığı yalnızca belirli bir faaliyet alanı olur ve eğer geçim araçlarını yitirmek istemiyor ise bunu sürdürmek zorundadır. Oysa komünist toplumda, toplum genel üretimi düzenler, bu da tek bir faaliyete bağlı kalmadan gün veya farklı zamanlarda, farklı alanlarda etkinlik gösterme olanağı sağlar. Toplumsal faaliyetin bu şekilde sabitleşmesi, kendi ürünümüzün bize hükmeden, bizim denetimimizden çıkan, beklentilerimize karşı koyan, hesaplarımızı boşa çıkaran maddi bir güç halinde toplanması tarihsel gelişmenin belli başlı uğraklarından biridir. Toplumsal güç, yani iş bölümünün koşullandırdığı çeşitli bireylerin el birliğinden doğan, on kat büyümüş üretici güç bu bireylere bir araya gelmiş kendi özgüçleri gibi görünmez, çünkü bu elbirliğinin kendisi gönüllü değildir, doğaldır, insanların iradesinden ve gidişatından bağımsız yabancı bir güç gibi görünür (Marx ve Engels, 1976: 28-36). Üretim ile tüketimin tümüyle farklılaşması sonucunda kırsal kesimler ve kentler arasında kesin sınırlar çerçevesinde bir işbölümüne gidilir. Daha sonra, ekonomik rekabet nedeniyle aynı işbölümü bu kez kentler arasında da yaygınlaşır: Toplumsal iş bölümü yanı sıra teknik iş bölümü kavramını da desteklemiştir. Teknik iş bölümünün temeli işçinin parça işinde uzmanlaşmasını sağlamaktır.

Kapitalist çalışma sürecinin sonuçlarında biri olan yabancılaşma, Marx’da ifadesini tamamlamıştır. Marx’a göre kapitalist egemenlik dünyaya yayıldığı sürece yabancılaşmada toplum içerisinde yayılmaktaydı. Komünist Manifesto’da bu durum şu şekilde ifade edilmiştir: “Burjuvazi, üstünlüğü ele geçirdiği her yerde bütün feodal, ataerkil ve romantik ilişkilere son verdi. Cinsel tutkuların, şövalyece coşkunun, dar kafalı duygusallığın en ilahi vecide gelmelerine, bencil hesapların buzlu sularında boğdu. Tek sözcükle, dinsel ve siyasal yanılsamalarla perdelenmiş sömürünün yerine, açık, dolaysız, utanmaz ve kaba sömürüyü koydu.” (Marks ve Engels, 1976: 25).

Yabancılaşmayı yaratan her şeyden önce, işçiyi ücretli olmaya zorlayan onun çalışma araçlarından yoksun bırakılması, her gün emek gücünü satmaya mecbur bırakılması bu durumun oluşmasına hem de emek gücünün kendisine, sürecine, sonunda yaratılan ürünü işçiye yabancı kılmıştır. Bu sürecin sonucu insanı kendi özelliklerinden soyutlayan, insanı insan olmaktan çıkararak gittikçe hayvansal özelliklere indirgenmesine sebebiyet vermiştir.

Sonuç olarak kapitalist sürecin yayılma aşaması özellikle sanayileşme ile birlikte ortaya çıkan güçlü makinalaşma Marx’ın emekçi tanımını büyük ölçüde belirlemiştir. Kapitalistler insan üzerinden sömürü yoluyla elde ettikleri artı değeri kendilerine mal etmek için insan

enerjisini insanlık dışında satın alıyor ve kullanıyordu. Buda kuşkusuz ücretli köleliğin ve yabancılaşmanın temel taşıydı.

Zaman ve Esneklik Bağlamında “Boş Zaman” Kavramı İle Yeni Çalışma Biçimlerinin Yarattığı Dönüşümler

Çalışmanın dönüşümü sadece işin organizasyonu üzerinden belirlenmemektedir. Çalışmanın reorganizasyonu yani yeniden yeni koşullara göre şekillendirilmesi ve bunlara paralel olarak çalışan açısından anlamına ilişkin fikrîsel dönüşümün yapılabilmesi birey hayatındaki birçok alanın yeniden düzenlenmesi ile ilişkili olmaktadır. Bu ilişkisellik çalışanın iş yaşamı dışındaki hayatına da ilişkin bir takım düzenlemelerin yapılmasını gerektirmiş ki bu da en açık biçimde yönetim biçimlerinin farklılaşmasında görülmektedir. Bir yandan üretimin biçimine yönelik değişiklikler görülürken öte yandan tüketimin de bir norm halini kazandığı şekillendirmelerin yapıldığı gözlenmektedir. Küreselleşmenin bütünleşik görüntüsü ve buna temel etmenlerden biri olan enformasyonel gelişim, çalışma hayatında ve çalışanları düzenlemede önemli rol oynamış, dahası çalışmayı kavramsal açıdan etkileyen birçok dönüşümü de beraberinde getirmiştir. Çalışanın zaman üzerindeki denetiminin, mekansal açıdan özerkliğinin ve emeğin üzerindeki tahakkümün enformasyonel gelişim ile farklılaştığı tartışmalarına ilişkin cevaplar bu anlamsal dönüşümleri açıklayıcı niteliktedir. Bu bölümde hem zaman kavramı ve boş zaman kavramı incelenecek hem de buna bağlı olarak esneklik tartışmaları ile emek üzerindeki iktidar ve otorite faktörüne ilişkin dönüşümlere yer verilecektir. Enformasyonel gelişmelerle birlikte çalışmanın, zaman, otorite, esneklik kavramları bağlamında bulunduğu yere ilişkin tartışma ve tespitlere yer verilecektir.

Zaman Üzerine

Norbert Elias (2000: 1-60), zamanı, insanlar arasında bir takım belli görevlerin karşılanabilmesi ve insana özgü hedeflere ulaşılabilmesini sağlayan, insanların toplumsal gelişiminin belli bir basamağından itibaren olayların akışı içindeki yerlerini tayin edebilmek için öğrenmek zorunda oldukları araçlarından biri olarak tanımlamaktadır. Olayların akışı içinde, kendi başına belirsiz kalacak durumların, uğraklar ve süresel parçaların “zaman” yardımıyla belirleneceğini ifade eder. Günümüzde “zaman”, çok çeşitli ve değişik görevlerin yerine getirilmesi, sosyal ilişki ve faaliyetlerin düzenlenip birbirleriyle koordine edilmeleri amacıyla kullanılmaktadır. Bu bağlamda da tıpkı dil ve bilgide olduğu gibi, zamanın da her kullanıcının kendine bir denetim uygulayarak topluluğa uyum sağlanan sosyal bir olgunun bireyselleştirilmesinden söz edebiliriz. Dolayısıyla yine dil ve bilginin yerleşiklik kazanması

gibi zamana ilişkin algılayışın yerleşmesi ve gelişmesi de uzun bir evrim sonucu gerçekleşmiştir. Bu gelişmenin tarihin bu güne daha yakın basamaklarında, “zaman”, artık kaçınılmaz ve her şeyi kapsayan bir dış zorlamanın, kısıtlayıcı bir basıncın sembolüne dönüşmüştür. Antik toplumlarda zamanın belirlenmesi yönündeki sosyal ihtiyaç hiçbir zaman, günümüz toplumlarının ve sanayi toplumlarındaki kadar büyük ve her dakika hissedilen sıcak bir ihtiyaç olmamıştır. Nitekim Elias (2000: 1-60), sosyal rollerin ve işlevlerin gitgide inceliklenmesi ve çoğalması, amaç ve faaliyetlerin gittikçe daha çok bütünleşmeleri sonucunda ortaya çıkan hızlı gelişmeyle birlikte, modern dönemin toplumlarının, zaman ile ilişkilerini kendilerince farklı şekillerde kurduğuna, zaman karşısında kendilerine özgü bir hassasiyet geliştirdiklerine dikkat çekmiştir. Saatlerin, takvimlerin, hatta taşıt hareket saatlerini gösteren planların temsil ettiği bir sosyal dış zorlama ya da baskı yarattığı ve belli bir süreç içinde bu baskının içselleştirilerek, bu toplumlarda, bireylerin kendilerini bizzat denetlemeleri ve baskı altına almaları, faaliyet ve davranışların belli bir zaman matrisine göre ayarlanarak kendilerini kısıtlamaları sonucunu doğurduğu görülmektedir. Zamanla içselleşen dış zorlamaların basıncı, nispeten dayatma duygusu yaratmayan, sıkıntı vermeyen, ılımlı, ölçülü, hatta zaman içine yayılmış, şiddete gerek duymayan bir zorlamadır; aynı zamanda her yerde karşımıza çıkan ve kaçınılmaz bir basınçtır. Buradan hareketle zamanın insan üzerinde bir otoritesinden söz etmek mümkündür.

“Zaman, daha önce belirttiğimiz gibi, sosyal yoldan öğrenilmiş olan sentezin bir sembolüdür. Gelişmiş sanayi toplumlarının insanlarında görülen karakteristik bir özellik olarak, kendini toplumsal zamana göre ayarlayıp düzenleme olgusunun arkasında yatan uygarlaşma sürecidir. Kendini zamana göre ayarlama biçimindeki bu sosyal alışkanlıkları, toplumsal zaman ihtiyaçları sanayi toplumlarındakine göre çok daha az olan basit toplumlarda, her dakika uyanık, tetikte ve bütün topluma yayılmış bir zaman duyarlılığının olmamasına bakılarak bu olgunun bir uygarlaşma sürecinin belirtilerinden olduğu anlaşılmaktadır” (Elias, 2000: 36). Elias’ın (2000: 40), saatsiz ve takvimsiz insan topluluklarının, bunlarsız binlerce yıl yaşayagelmiş, yok olmadan ayakta kalabilmiş olmalarına ve bu toplumların üyelerinin, devamlı akan bir zamana göre kendilerini ayarlayıp böyle bir dış zora uymaları için onlara baskı yapacak bireysel bir zaman vicdanı geliştirememiş olmalarına dikkat çekmesi bu iddiaya destek sunmaktadır.

Elias’a göre (2000: 34), bireysel vicdan oluşturulması bir durumun kendiliğindenmiş gibi tüm toplumda bir norm hali kazanılmasını sağlamaktadır. Bu bağlamda para ve zamanın kullanımının bireydeki içsel disiplini birbirine benzemektedir. Gerek paranın gerekse zamanın kullanılışı ve değerlendirilişi, belli başlı kişisel davranış ve duygulanım kalıplarını, daha

doğrusu sosyal alışkanlık modelini de temel yönleriyle yansıtır. Topluluk üyesi olarak tek kişi, parayı ve zamanı değerlendirme, kullanma biçimi açısından topluluğun öteki üyeleriyle ortak bir tavrı paylaşır ve bu ilişki, onun bireysel kişilik yapısının oluşup gelişmesinde atlanmaz bir işlev taşır. Elias bu duruma örnek olarak, para ilişkilerinin, en ince ayrıntısına kadar sosyal olarak düzenlenmiş olduğu ve bu bağlamda bireyler üzerinde yoğun bir baskının bulunduğu toplumlarda, para karşısındaki bireysel tutumların farklılıkları geniş bir çeşitlilik yelpazesi oluşturduğundan bir genel sosyal alışkanlık modelinin her bir tek (kişi) tarafından aynen uygulanmasının pek söz konusu olamayacağını gösterir. Ellere geçen en küçük fırsatta, sağdan soldan, çok küçük miktarlarda da olsa, ödünç para alıp bunu geri vermeme gibi içlerindeki bir zorlamaya uyan insanlara rastlamak mümkündür; ya da mecburmuş gibi, “ayağını yorganına göre uzatmamakta” ısrar eden kimselere her zaman rastlanacağından söz etmektedir. Benzer bir durum da, zaman bakımından bireylerin kendilerini denetleme becerilerinin yüksek bir standarda ulaşmış olduğu toplumlarda, dakik olmama konusunda adeta direnen insanlarla karşılaştığımızda söz konusudur.

Elias (2000: 51), her insanın, belli bir dereceye kadar kendini idare edip yönlendirdiğini söyler. Gene her insan, gerek ötekilerle birlikte yaşıyor olmaktan gerek içinde yaşadığı toplumun yapısının geçirdiği değişimlerden ve gerekse de kendisinin ve öteki insanların biyolojik, fizyolojik ihtiyaçlarından ötürü zaten belli bir ölçüde zorlamalara maruz kalmaktadır. Bu zorlayıcı nedenler ve kaçınılmazlıklar arasında insanların karar alabilme bakımından kendilerine kalan alan, diğer bir deyişle onların özgürlüğü, son tahlilde, zorlayıcı çeşitli erkler arasında kurulmuş olan az çok esnek ve değişebilir bir dengeyi, şu veya bu biçimde kurma imkânlarıyla belirlenmiş bir alandır (Elias, 2000: 51).

Kapitalizm günümüz toplumsal hayatını iki farklı bölüme ayırmıştır. Bunlardan ilki üretim zamanı olurken diğeri ise üretimden arta kalan zamanlarda yapılan tüketimden oluşmaktadır. Boş zamanın özerk bir yaşam alanı olarak algılanmasının tarihi eski değildir; kavram olarak 21. yy toplumuna gelene kadar birçok farklı şekiller tanımlanmıştır. Antik Yunan’da boş zaman, iyilik, hakikat ve bilgi gibi dünyanın üstün değerleriyle uğraşmak, bunlar üzerine düşünmek olarak anlaşılmıştır. Bu düşünceye göre, boş zaman, bir şey yapılmayan zaman değildi, aksine, seçkinlik, derin düşünme, estetik hazlar ve beğeni oluşturma zamanıydı. Bir bakıma, ruhun arındırılması ve derin düşünömsellik ifade ediyordu. Bu yüzden, boş zaman, çalışmayla ilişkilendirilmekten uzak idi. İş zamanı-boş zaman farklılığı, ancak, sınıfsal düzeyde ortaya çıkıyordu ve farklı değerler/anlamlar alıyordu. Çalışma alt sınıfa aidiyet içeriyorken, boş vakit, seçkinlere/iktidar çevrelerine ait bir ayrıcalık olarak görülüyordu. Seçkinler (aristokratlar) ile az okumuşların ve kölelerin boş zamandan anladıkları ve bu zamanı

kullanma biçimleri farklıydı (Kelly-Freysinger, 2000: 228'den akt. Osmanlı ve Kaya: 2014: 3). Antik Yunan'da gözlenen boş zaman algısının aksine Roma döneminde, boş zaman sınıfsal bir hak değildi ve dolayısıyla bir sosyal statü ve bir yaşam tarzını ifade etmiyordu. Romalılar, eğlenceli boş vakit etkinlikleri için iş dışı zaman oluşturmuşlardı. Boş zaman üretici aktivitelerden sonraki bir zamandı ve işin/çalışmanın yeniden üretimi için gerekliydi. Bir bakıma işi destekleyici, onu takviye edici bir kullanıma sahipti ve yönetsel/toplumsal gönenç açısından da bir işlevsellik taşıyordu (Juniu, 2000: 69'dan akt. Osmanlı ve Kaya: 2014: 3). Özerk boş zaman algısı daha çok modern döneme aittir. Endüstriyalizmle birlikte değişen toplumsal ve kültürel hayat, kendi içinde özerk yaşam alanları ortaya çıkardı. İşin; zorunlu, eşgüdümlü, kuralcı, örgütlü ve ritüel bir kurguya kavuşması, doğal olarak, iş dışı alanı da spesifik bir yaşam alanı haline getirdi (Kraus, 1998'den akt. Osmanlı ve Kaya: 2014: 3). İş/çalışma alanındaki dönüşümler 18. yüzyılla büyük bir ivme kazandı ve bu değişimler iş hayatı kadar, işlik dışı zamanın da belirlenmesindeki en önemli faktör oldu. Dolayısıyla endüstrinin getirdiği disiplin, her şeyi zamanında yapmak, montaj düzenine göre kurulmuş fabrika hayatı işçinin işe zamanında gidip gelmesini, amirlerinin ve yöneticilerinin vereceği emirlere tartışmadan yerine getirmesini veya büroda ya da makine başında aynı şeyi tekrar tekrar bıkmadan yapmasını gerektiriyordu (Toffler, 1981:53).

Püritan iş etiği, boş vakti “başıboşluk” ve “israf” zamanı olarak nitelendirmiştir. Endüstri devrimi, çalışma saatlerinde kayda değer bir artış getirdi. Rekabet ekonomisine dayalı üretim sistemine ortak payda karı arttırmak olduğundan çalışma saatlerindeki artış çalışma şartlarındaki olumsuzlukları da birlikte getirdi. Daha önce de söz edildiği gibi F. Taylor'a göre ideal işçiye ulaşabilmek için, bir işi yapmak için 'en iyi tek yolu' bulmak amacıyla zaman ve yöntem araştırması kullanmak gerekir. En iyi yöntem günlük üretimi en yüksek ortalama düzeye çıkaran yönetim anlayışıdır. Bu noktada da zamanın yönetimi öne çıkmaktadır (Osmanlı ve Kaya: 2014: 3).

Kapitalizm bir üretim sistemi olarak çalışma kadar boş zamanı da organize etmiş ve çalışmayı katı bir kodlanmışlık içine hapsettiği gibi boş zamanı da terminolojik anlamından sıyrarak, kârlı bir alan olarak düzenleme çabası içinde olmuştur. Bu bağlamda, boş zamanlar, birey inisiyatifinden uzaklaşarak, kurumsal aygıtlar ve araçsal hegemoninin etkisine girmiştir. Boş zaman, artık bireysel dinginlik, düşünsel derinlik ve özgür tercihlerin zamanı değil, kapitalizmin kârı artırmak için ürettiği metaların, kurgusal yaşam deneyimlerinin, alışveriş etkinliklerinin, paket eğlencelerin, medya gösterimlerinin ve kaçışçı eğilimlerin adresi haline gelmiştir (Aytaç, Ö. 2005: 1). Endüstriyel üretimde, makinelerin merkezi rol üstlenmeleri, çalışma sürelerini aşağı çekerken boş vaktin artmasını sağlamıştır. Boş zamanın artışı

teknolojik gelişme ve üretim artışıyla bir gelişim göstermiş, bu durum çalışma süresinin kısaltılmasını da beraberinde getirmiştir (Osmanlı ve Kaya: 2014: 3). Çalışanlar için boş zaman hayati bir yaşam hakkı haline gelmiş, özellikle sıkıcı/monoton işlerde çalışanlar için boş zaman, soluklanmak ve çalışma için gerekli enerjiyi depolamak için hayati bir önem kazanmıştır. Aynı çalışma ortamında uzun süre çalışmak monotonluk ve iş ortamına yabancılaşmaya neden olduğundan bundan kurtulmak için boş vakte olan ihtiyaç artmıştır (Aytaç, Ö. 2005: 1). Kapitalist sistem, emeğin yeniden üretimi için, çalışanların iş dışı yaşamlarını da düzenlemeye çalışarak iş dışı alanı, tüketme performansını maksimize edici bir noktada tutmak için, bir tür tüketim üssü olarak organize etmiştir. Bu noktada, boş vakitler, kapitalist sistem için bulunmaz bir pazarı haline gelmiştir (Aytaç, Ö. 2005: 6). Kapitalist sistem için boş zamanlar, artık bir dinginlik, arınma ve de tüketme zamanıdır. Hem çalışmayı yeniden üretmek için hem de artan üretimin tüketmek için ihtiyaç duyulan bir zamandır. Boş zaman, bir yandan çalışmaya/yorgunluğa dayalı patolojinin sağaltımı bir yandan da artan üretimin emilmesi için işlevsel bir alandır. Boş vakitler böylelikle, kapitalist çalışmanın bir karşıt kutbu olarak yine kapitalist istekler yönünde organize edilmektedir. Bu zamanın belirleyici niteliği, birey güdümlü ya da bireysel iktidara dayalı bir alan olmaktan çıkarak, kârı maksimize etmeye yarayan, kapitalist etiğin egemen olduğu “kurtarılmış bir alan” haline gelmiş olmasıdır (Osmanlı ve Kaya, 2014: 7).

Lafargue, burjuvazinin ancak çalışanın yaşamaya hakkı olduğu şeklindeki “çalışma hakkı” prensibini eleştirir ve “Tembellik Hakkı” adı altında “boş zaman hakkı” nı savunur. Lafargue’nun boş zamana ilişkin görüşleri, özellikle 19.yüzyılda kapitalist etiğin çalışmayı kutsayan, yaşamın öznel zevklerinden yararlanmayı dışlayan, eğlenceyi ve hazzı küçümseyen paradigmasını sarsacak bir dinamizme sahipti. Lafargue, “Tembellik Hakkı” (1999) adlı eserinde çalışmaya adanmaya karşı çıkmakta ve çalışma sürelerinin azaltılarak, günde en fazla üç saatle sınırlı tutulmasını savunmaktadır. İnsanların yaratıcı etkinliklerde bulunmaları için geri kalan zamanları serbest bırakılmalıdır. Lafargue, emekçilerin günde 14-16 saat çalışarak, tüm insani, moral ve sanatsal yaratıcılıklarını yitirmekte olduklarına işaret eder. Bu durum onların varoluşsal bilinçlerinin aşınmasına ve iktidar sahiplerinin üzerlerindeki denetimin kurumlaşmasına yol açmaktadır. Lafargue, makinenin zor çalışma koşullarını ortadan kaldıran teknik kolaylıklar sağladığını ve boş zaman olanağı sunduğunu belirtmektedir. Lafargue’ya göre makinelerin etkili kullanımı sonucu, çalışma süreleri azalacak ve bu durumda “toplumsal hiyerarşi, bölüşüm ve organizasyonda radikal değişimler” meydana gelecektir. Lafargue’nun temel vurguladığı nokta, bireyin fiziksel ve zihinsel potansiyelini, kendisi için ve erk

sahiplerinin üzerlerinde kurduğu denetimi ortadan kaldırma yönünde kullanmalarını (Lafargue, 1999'dan akt. Osmanlı ve Kaya, 2014: 7-8).

Russell da, benzer şekilde, "Aylaklığa Övgü" (1990: 111) adlı eserinde modern çalışma kavramına eleştiri getirir. Bu çalışmasında Russell, emek yoğun kapitalist çalışma düzenine tepki olarak aylaklığın hiç de olumsuzlayıcı bir değer içermediği aksine, hayattan ve insansal olandan yana bir tavır olduğunu vurgular. Bu bağlamda, Russell çalışma sürelerinin azaltılmasını, çalışmanın, kişinin yazgısı ve yaşamının tek belirleyeni olmaktan çıkartılması gerektiğini ve boş vaktin artırılmasının bir insanlık hakkı olduğunu ileri sürer. Russell'e göre boş vaktin artması, kültürel gelişmeye hizmet edecektir. Russell, makinelerin etkinliğinden yararlanmak suretiyle çalışma saatlerinin azaltılmasını ve dört saatle sınırlı hale getirilmesini önerir. Ona göre daha iyi iktisadi örgütlenme daha fazla boş vakte yol açacaktır. Bu ise sonuçta insansal gelişmeye hizmet edecek, makul ölçüde maddi rahatlık sağlayacaktır. Russell'a (1990: 23-24) göre, zorunlu çalışma, ancak boş zamanı zevkli kılacak ölçüde olmalıdır. Bitkinlik, yorgunluk meydana getirecek ölçüde olmamalıdır. Bu durumda insanlar çalışma yorgunu olmayacaklarından boş vakitlerinde edilgin ve yavan eğlencelerle yetinmeyeceklerdir. Boş vakit, istemli kamu yararı faaliyetlerine katılma şeklinde değerlendirilecek, bu da zorunluluk ve bağlayıcılık dışı özgürlükçü eğilimleri besleyecektir. Kadın ve erkekler daha mutlu yaşama imkânına sahip olacaklar, sevgi, özveri, hoşgörü vb. erdemler sosyal hayata egemen olacaktır. Çalışmanın, makinavari çalışmanın bireyden götürdüklerini ikame etme adına, boş zaman, insansal gelişime kapı aralayıcı bir aylaklık içinde geçirilmelidir (akt. Osmanlı ve Kaya, 2014:8).

Kapitalist sistem, boş zamanı, iş sürecinin ürettiği yabancılaşma ve stresi atmanın bir yolu olarak organize etmektedir. Bir sonraki iş zamanına hazırlık olarak kabul edilmiş olan boş zaman yine çalışmaya göre düzenlenmiş olur. Deluze ve Guattari (1990), kapitalizmin, kendi ürettiği çelişki ve bunalımlar sayesinde yeni açılım, soluklanma noktaları keşfetmekte olduğunu ve bunu yine kapitalist süreğenlik için kullandığını anlatır. Boş vakit bu süreçte yine pragmatik amaçlara, kurumsal iktidarlara hizmet edecek şekilde kullanılmış olmaktadır (akt. Osmanlı ve Kaya: 2014).

Günümüz boş zamanı ise bireyin zaman üzerinde aidiyetinin bulunmadığı sınırları çizilmiş bir alandır. İnsanlık var olmaya devam ettikçe üretim ve tüketim ilişkileri de yeni formlar eşliğinde devam edecektir. Kapitalizm yalın bir üretim biçimi olmanın ötesinde insanların duygu, düşünce ve zaman tasavvurlarını da organize etti. Feodal ve Feodal öncesi toplumlarda üretim döngüsel (mevsimsel) bir periyotta gerçekleşiyordu, sınaî kapitalist üretimin ardından üretim doğrusal (sürekli) bir perspektifte yol almaya başladı (Osmanlı ve

Kaya, 2014: 12-13). Boş zaman kavramının anlamsal sorunu dışında içerdiği diğer bir sorun da bireylerin boş zamanlarını kullanırken ekonomik sistemin kendilerine empoze ettiği tüketim görevini yerine getirmek zorunda kalmalarıdır. Diğer bir ifade ile bireyler üretim süreci içerisindeki görevlerini tamamladıktan sonra kendilerine verilen boş zaman içerisinde de tüketerek ekonomik sistem içerisindeki görevlerini yerine getirmek durumundadırlar. Bu nedenle, bireylerin denetim altına alınmış olan boş zamanlarının ne olduğunun ve içinin nasıl doldurulacağına da denetim altına alınması gerekmektedir. Bu amaçla da boş zaman manipüle edilmektedir (Omay, 2008: 142).

Richard Sennett (2008), *Karakter Aşınması* adlı eserinde modern risk kültürünü ele alarak hareketsizliğin başarısızlık olarak adlandırıldığı, sabit kalmanın ise ölümle eşdeğer olduğu bir dünyada olduğumuzu belirtir. Sennett, bu kadar hızlı hareket eden çarkların arasında üniforma ile tulum arasına sıkışıp kalmış ve her zaman kaybeden olacak olmanın korkusuyla disipline edilen bireyin durumunu anlatır. Sennett'e göre, geleneksel çalışma kültürünün rutinliğine karşı başlayan isyan, yeni kapitalizmin çalışma yazınına re-organize etmesiyle "esneklik" adı verilen anahtar bir kavram ortaya çıkardı. Sennett, büyük vaatlerle yeni çalışma hayatımızın temeli haline gelen bu esnekliğin, aynı zamanda bireylerin kendine yabancılaşmasını sağlayan, emeği portatifleştiren, başarısızlık kâbusuyla insanları küçümsemekle tehdit eden bir olgudur. Rutine karşı başlatılan isyanın vaat ettiği yeni özgürlük sahtedir. Kurumlarda işleyen ve bireyin yaşadığı zaman, yukarıdan aşağıya işleyen yeni bir denetime ve gözetime tabidir. Esnekliğin zamanı yeni bir iktidarın zamanıdır. Esneklik düzensizlik yaratmakta, ancak sınırlardan kurtulmayı sağlamamaktadır (Sennett, 2008: 62). Sennett, yeni kapitalizmde toplumun en alt tabakalarında yer alanların kullanabilecekleri yegâne kaynağın zaman olduğuna vurgu yapar. Diğer sosyal sınıfların, zamanın yarattığı baskıya hep maruz olduklarını söyler. Kendi üzerinde kontrol sahibi olamama korkusu, en çok zaman bağlamında ortaya çıkar: "İnsanların işyeri dışındaki duygusal yaşamlarını en fazla etkileyen olgu, ileri teknoloji veri aktarımı, küresel hisse senedi piyasası veya serbest ticaretten ziyade yeni kapitalizmin zamansal boyutudur" (Sennett, 1998: 24).

Enformasyonel Toplum: Otorite ve Denetimin Yeni Çalışma Biçimlerinin Örgütlenmesindeki Rolü

Enformasyon toplumu düşüncesinin kuramcılarında sayılan D. Bell, sanayi toplumunun üretim nesnesinin mallara dayalı olması gibi, sanayi sonrası toplumun da enformasyon toplumu olduğunu (1973: 467, aktaran Kumar 2013: 22) belirtir. Yani enformasyon toplumu bilginin üretimine dayalı bir toplum tipidir. Bell "bilgi" nin sanayi sonrası toplumu tanımladığını ifade

ederek sanayi toplumunu referans alır. Bell, Bilgisayarın kendi başına sanayi toplumunun birçok işlemini dönüştüreceğini ancak, enformasyon toplumunu doğuranın bilgisayarla paralel ilerleyen telekomünikasyonun birleşimi olduğunu savunmaktadır. Yeni enformasyon alanı küresel bağlamda işlemektedir ve herşeye, her yerden ulaşma imakını teknik olarak mümkün hale gelebilmiştir. Ekonominin de küreselleşmesi ve bilginin anlık yayılmasının sağlanması bu çağa ait bir gelişmedir. Dolayısıyla tüm bu birleşim dünyayı da birleşik bir bilgi ağı içerisinde iç içe geçirmiştir (Kumar, 2013: 22).

Castells, Bell'den farklı bir şekilde toplumsal dinamiklerin enformasyonun aktarımı ile gerçekleştiğinden, enformasyon toplumu yerine “enformasyonel toplum” kavramını kullanmayı önermektedir. “Enformasyonel Toplum” terimi, üretilen ve aktarılan metanın enformasyon ve toplumsal örgütlenme biçiminin enformasyona dayalı olmasından kaynaklanmaktadır (Castells, 2005: 25-80).

Kumar (2013: 22-36), enformasyon teknolojisindeki devrimin, geçmişten farklı olarak mekan ve zaman sınırlarını ortadan kaldırdığına dikkat çekmektedir. Kumar'a göre, geçmişte toplumları bir arada tutan toprağa dayalı politik ve bürokratik sınırlar, sanayicilikte doğanın ritim ve temposunun yerine makine hızını koyarken, mekan ulus-devlet ile sınırlandırılmıştır. Saat ve demiryolu sanayi çağının simgeleştirildiği araçlar iken, enformasyon çağının simgesi olan bilgisayarlar, modern topluma kökten yeni bir zaman-mekan çerçevesi sunmaktadır. Bilgi daha önce benzeri görülmedik bir ölçüde teknik yenilenmeyi ve ekonomik büyümeyi basitçe yönetmekle kalmamaktadır, ekonominin temel faaliyeti ve mesleki değişimin temel belirleyicisi haline gelmektedir. Kumar'ın (2013), aktarımlarından anlaşıldığı gibi Bell, enformasyon ekonomisinin ABD'de toplam ulusal üretimin yüzde 46'sını ve kazanılan tüm ücret ve maaşların yüzde 50'sinden fazlasını yani ulusal gelirin yüzde 50'sinden fazlasını oluşturduğunu tam da bu yüzden bir enformasyon ekonomisinden söz edilceğini ifade eder. Yine Bell'e göre enformasyon toplumu ile yeni bir üretim tarzı oluşturulur. Bu durum zenginlik yaratımının kaynağını ve üretimdeki egemen etkenleri değişime uğratar. Sanayi toplumlarının merkezi değişkenleri olan emek ve sermayenin yerini enformasyon ve bilgi alır, dolayısıyla da emek-değer kuramının yerini de bilgi-değer kuramı almalıdır. Enformasyon toplumu kuramcılarının savunularından “toplumun geçmişten gelişim örüntüsüne” değil “gelecekteki toplumun tarihsel bir analogik modeli” olarak bu kavramın kullanıldığı anlaşılmaktadır. Tarım toplumunun yerini alan sanayi toplumunun yerini benzer biçimde enformasyon toplumunun alacağına işaret edilmektedir. Ve bu değişimin sadece bir üretim biçimi olarak değil, bir hayat tarzı olarak da, ortaya çıkardığı tüm sorunlara rağmen, kabul göreceği öngörülmektedir. İnsiyatif, bireycilik ve demokrasi ortamına ilişkin büyük bir potansiyel taşıdığı

düşünülmektedir. Onlara göre enformasyon “büyük eşitleyici”dir. Sanayi çağının hiyerarşik ve piramit yapısının bilgisayarlar tarafından çökertileceği ve toplumca ihtiyaç duyulan yatay örgütlenmelere cevap verecek yapılanmalar kurulabileceği Naisbitt tarafından varsayılmaktadır. Benzer biçimde Tom Stoiner ve Yoneji Masuda enformasyon toplumuna ilişkin olumlu bir bakış taşımakta ve enformasyonun yayılması daha uyanık ve eğitilmiş bir kamu yarattığından, bunun da demokrasi zenginliği yaratacağından söz etmektedir. Ancak paradoksal bir biçimde enformasyonun iktidarın köşe taşı olduğu da ifade edilmektedirler. Enformasyon akışlarının merkezi bir denetiminin olmamasından dolayı, iletişim toplumunda hiç bir diktatörün ayakta kalmayacağı ifade edilmekte, televizyon ve yeni iletişim kanallarının insanı köleleştirmenin aksine özgürleştirdiği, bir konsensus demokrasisi oluşturduğu düşünülmektedir. Enformasyon toplumunun barışçıl ve demokratik yönlerinin yanısıra bolluk ve çalışma ile geçirilen zamanda önemli bir boşluk yaratarak bireylerin aylaklık edip, istedikleri kadar eğitim görebileceklerini de varsayımlardır. Sınıfların olmadığı ve Stoiner ile benzer varsayımları paylaşan Masuda “kompütopya” sınıfları ile de merkezileşmenin her alandan kalkacağını iddia etmektedirler. Ancak günümüz gerçekliğine bakıldığında bu beklentilerin tersinden gerçekleştiğini söylemek mümkündür.

Enformasyon teknolojilerinin geliştiği günümüzde, savaş faaliyetlerinin yürütülmesinde enformasyon teknolojilerinin önemi büyüktür. Bu teknolojiler, kuramcılarının umduğu olumlu tablonun aksine küreselleşmenin de etkisiyle sermaye birikiminin kolaylaşmasına, savaş ekonomisinin daha geniş boyutlar kazanmasına ve bunların sonucunda dünyadaki gelir adaletsizliklerinin artması, sınıfsal çelişkilerinin derinleşmesi, özetle “öteki” sorununun daha da büyümesinde önemli bir rol oynamıştır. Enformasyon teknolojileri bilgiye kolayca ve anında erişebilmede, savaş stratejilerinin geliştirilmesinde ve uygulanmasında çeşitli kolaylıklar sağlamakta, böylelikle iktidarın egemenliğini yeniden üretmektedir. Güvenlik sorununu oluşturup, bu gerekçe ile yeniden iktidar merkezleri oluşturulması sağlanmaktadır (Dolgun, 2008: 241).

Enformasyon toplumuna dair olumsuz ütopya ve öngörülere sahip olanlar, denetimin geniş alanlara yayılmasının ve bilgiye kolayca ulaşılabilirliğin kişilerin özel alanlarını alt üst edici yönüne ve iktidarın ihtiyaç duyduğu bilgi kaynaklarına kolayca egemen olabilmesine vurgu yapmaktadırlar. Lyotard da, ulus devletlerin toprak savaşının yerini, enformasyon toplumunun ileriki aşamalarında enformasyonun denetimi için gerçekleşecek savaşların alacağını öngörmüştür (Lyotard, 1990: 12).

Enformasyon toplumu kuramcıları, enformasyon teknolojilerinin çalışma ile ilgili etkilerinin iki yönlü gerçekleşeceğini varsaymaktadırlar. Birincisi, enformasyon

teknolojilerinin artan bir şekilde gelişmesiyle, vasıflı işlerde ve işlerin bilgi içeriğinde bir artış gözleneceği belirtilmektedir. İkincisi ise enformasyon işçilerinin ekonomide başat rol oynayacağı, enformasyon ekonomisinin çekirdeğini oluşturacakları varsayılmaktadır. Bununla birlikte enformasyon teknolojisinin artmasıyla düşük düzeyli işlerin ortadan kalkacağı ve işgücünün özerklik kazanacağı, yaratıcılık isteyen işlerin yükseleceği varsayılmaktadır. Bilgi ve enformasyonun otorite ve denetimi azaltacağı yönündeki varsayımlar da bunlara eşlik etmektedir. Oysa ki varolan işlerin birçoğu açısından bunun böyle olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte enformasyon teknolojisinin yarattığı yeni işlerin, şirketler yeni teknolojinin etkisini soğurdukça kendilerine dayatılan topyekün yeniden örgütlenmenin ortaya koyduğu bir zenginlik olduğunu, işçileri yerinden etme kapasitesinin ücretli istihdamı önemli oranda azaltacağı kabul edilmektedir. İşgücü açısından bu durumun kabullenildiği de görülmektedir. Enformasyon toplumu kuramcılarının yeni bir bilgi işçileri hizmet sınıfının, yani yaptıkları işler uzun bir öğrenim ve eğitimden geçmeyi gerektiren yüksek bir teknik vasıf düzeyi ve kuramsal bilgi tarafından belirlenmiş olan bir erkek ve kadın kitlesinin doğacağına yönelik öngörüler büyük oranda doğrulanmaktadır. Ancak bu durumun, işgücüne vasıf ve özerklik açısından artış sağlamasıyla ilgili kuşku bir tarafı vardır (Kumar, 2013: 37-38).

“Özerklik” kavramı karşısındaki otorite ve iktidar kavramlarına ilişkin çok geniş yelpazede yaklaşımlar vardır. Kimi yaklaşım kurumlar üzerinden kurulan ve toplumun şekillendirilmesinde belli kurumlarca üretilen bir denetime karşılık gelmekte iken, kimi yaklaşımlarda yaşanan gelişmeler ve deneyimler ışığında sosyal, siyasal, askeri, kültürel, ekonomik, bilişsel ve içsel alanları ve yeniden üretime tabi olduğu durumları da kapsayacak biçimde de ele alınmıştır. Her iki yaklaşımda öne çıkan özellik tüm alanlara ilişkin kavramlar olmalarıdır. İktidar kavramı, başkalarını yönetme ve denetleme gücü ve kapasitesine ilişkin iken (Gönenç, 2001: 132), otorite, zor unsurun olmadığı, zorlayıcılık unsurunun ilişkinin kendisinde ve buyruğun öncesinde yer aldığı bir duruma, iki tarafça da kabul edilmiş içsel bir ilişkiye işaret eder (Arendt, 2012: 134, 150). Arendt, bu durumda iktidar ve otoritenin farklı biçimlerde kavramsallaştırılmasına da işaret eder.

Marksist iktidar kavramsallaştırması bireyci yaklaşımlara karşı olarak topluma ve toplumsal yapılara vurgu yapar. Buna göre kapitalist toplumda iktidar ilişkilerinin merkezinde mülkiyet kurumu ve onun etrafında şekillenen sınıfsal ilişkiler vardır. İktidarın yapısal belirlenimine vurgu yapan Nicos Poulantzas, burjuvazinin ekonomi ve siyasal gücünün, bu sınıfın kapitalizmin yapısındaki konumundan kaynakladığını belirtir. İktidarın yoğunlaştığı alan olarak da devlete işaret eder (Poulantzas, 1992).

Russell, yalın iktidar kavramı ile iktidarın farklı görünümüne işaret eden bir tanımlama yapar. Ona göre iktidar, servet, askeri güç ve fikirler üzerinde bir tahakküm aracı olarak çeşitli biçimler almaktadır. Bu alanların birbirini belirleme ilişkisi yoktur.(Russell, 1990: 12-13).

Bauman, otoriter, totaliter eğilimlere yönelmiş, otoritenin iktidar oluşturması ile iktidarın otorite kurmasını, modern dönemden postmodern döneme düzen oluşturma biçimleri içinde ele almıştır. Modern dünyanın taşıdığı belirsizlik ve bunun yarattığı korku oranında, denetim ve kontrolün oluştuğuna işaret etmektedir. Aydınlanmadan itibaren Batı dünyasının her şeyi bilme, keşfetme yoluyla aklın ve bilimin denetime girmiş bir yaşantı örgütlemesi de bu duruma açıklanmaktadır. Ona göre,

Modernite, olumsuzluğun, çeşitliliğin, belirsizliğin, dikbaşlılığın ve ayrıksılığın olmadığı bir düzen tesis etmenin kararlılığı anlamına gelmektedir. İnsan faaliyetlerinin, her türlü kendiliğindenlik ve bireysel inisiyatifinin sınırlarının çizildiği, zihinsel yetenekler kullanılmaksızın tartışmasız ve mekanik biçimde izlenmesi gereken basit, rutin ve genellikle önceden tasarlanmış hareketlere indirgeyen Fordist fabrika; memurların kimliklerinin ve toplumsal bağlarının, şapkalar, şemsiyeler ve paltolarla birlikte vestiyere bırakıldığı, böylece sadece emir ve talimatlar kitabının, içerdekilerin eylemlerine orada kaldıkları sürece rehberlik edildiği, en azından doğal eğilimi bakımından Max Weber'in ideal modelini andıran bürokrasi; gözetledikleri kişilere asla güvenmeyen, her an uyanık sakinleri ve gözetleme kuleleriyle panoptikon; asla uyumayan, sadakat göstereni ödüllendirmek ve sadakatsiz olanı cezalandırmak için daima hızlı ve aceleci olan Büyük Birader... modernitenin başlıca ikonlarını oluşturuyordu (Baumann, 2005: 128'den akt. Özcan, 2014: 9-10).

Otoritenin ilişkisel bir kavram olduğunu birçok kuramcı ifade etmiştir ve R. Sennett'in (1992: 57), düşüncelerine göre toplumu oluşturan herkes otoriteye gereksinim duyar. Otorite güvenlik ve güçlü olma arayışı ile açıklanır. Otoriteyi elinde bulunduran kişi, sözü geçen güce ve güvenlik duygusuna sahip olmuştur. Sennett, dilin ve onu oluşturan sözcük parçalarının dolaylımlar yoluyla otoritenin kendisine işaret eden, kendilerini aşan bir bütünü oluşturduklarını ifade eder. Buna göre “patron babadır”, “ülke yurtttur” türündeki görüngüler aslında daha farklı anlamlar taşır. Bu bağlamda paternalist bir otoriteye dayalı ilişki biçiminden söz edilir. Dolayısıyla otoritenin kurulma biçimlerinden birinin de sahte sevgi ve kurgusal değerler üzerinden gerçekleşen biçimi olduğuna dikkat çekilmektedir. Ayrıca Sennett (1998: 21), esnek çalışma biçimlerinin “otoritesiz iktidar” doğurduğuna işaret eder. Daha doğrusu

esnek çalışma biçimlerinin, iktidara görünmeyen bir form kazanmasını sağladığını ifade eder. Ona göre, örneğin takım çalışmalarında iktidar vardır ancak ortada belirgin bir otorite görülmez. Böylelikle “Yeni kapitalizm çalışma zamanının örgütlenmesinin yeni biçimlerini geliştirmiştir” der. İktidar, görünmez otorite eli ile bir yandan korku diğer yandan saygıyla bir meşruluk zemini kurarak topluma yayılır. Çalışma ilişkilerindeki esnek üretim yöntemleri böylelikle yeni iktidar düzeninin görünümünü oluşturur (Sennett, 1998: 24).

Foucault (2005), iktidarın hem bilgi ve tekniğin kullanıldığı, hem de gerçeklikte karşılığı olan ilişkilerin kullanıldığı örgütsel veya bireysel amaçlar doğrultusunda kullanılacak gizil olan bir şey olduğuna işaret eder. Esas vurguladığı nokta ise iktidarı kimin elinde bulundurduğu değil, nasıl oluşturulup kullanıldığıdır ve tüm pratik süreçler ile beraber alanlar arası ilişkisel bir niteliğe sahip olduğudur. İlişkisel olması, iktidarın belli bir kuruma ait olması ile sınırlandırılmayacak bir şey olduğunu ifade etmektedir. İktidar, bir baskı aracı veya mistifikasyon yaratarak değil, gerçeği ve gerçekliği yeniden üreterek var olmaktadır. Foucault, kapitalizmin iktidarını önceki bölümlerde de sözü edilen “büyük kapatmalar” şeklinde sözünü ettiği pratiklere dayandırmaktadır. 1656 yılında Paris’te Genel Hastanenin açılmasının temel nokta alınarak yapılan çözümlemede, kapitalizmin işine yaramayacak kimseleri toplum dışına çıkarma pratiği olarak görülmektedir. Bununla beraber üretim ilişkilerinin düzenlenme ve disipline edilme isteğine işaret edilmektedir. Fabrika, okul, hapisane, akıl hastanesi gibi topluluk kurumları aracılığıyla, sanayi toplumunda çalışmayanların, toplum içinde kabul edilmeyeceği vurgulanmış olur. Böylece kapitalizm, iktidar aygıtları ile hedeflerini görünür, gözlenir ve izlenir kılmaktadır. İktidar ilişkilerinin günümüz toplumundaki yerini “panoptikon” ile ilişkilendirerek, disipline edici ve gözetleyici özelliğine vurgu yapılmaktadır. Enformasyon toplumu açısından birçok anlamda iktidar ve otoritenin kurulumunu açıklayan panoptisizm ile ilgili denetleyici, gözetleyici ve ıslah edici olmak üzere üç özellikten söz edilebilir (Foucault 2005: 251). Günümüz toplumlarına ilişkin Foucault’un vurguladığı en çarpıcı özelliklerden biri de bireyselleştirerek ortaya çıkan denetim biçimidir. Modern dünyada bireysellik toplumun tümünü içine katan bir şekilde, rasyonalize edilmiş iktidar karşısında öznel durumlar yaratarak, uysallaştırma yaratırken, bireylerin gündelik yaşantılarında en özel alanlara yayılacak biçimde sirayet eden iktidarın yeniden üretilmesine olanak sağlamaktadır. Birbirine bağlanmış ağlar halinde bireylerin kurgusal farklılıkları üzerinden bu duruma katılmaları da sağlanır.

Bu iktidar ilişkilerinin ürünü olan yeni çalışma ilişkileri kapsamında kamera ve internet gibi elektronik denetim sistemlerinin Sanayi Devrimi yıllarındaki fabrika sisteminden farkı, denetimin artık görünmez olmasıdır. Modern kapitalizmde denetim, işin zaman üzerinden kontrolü, örgütlenmesi, işçinin bir başka görevli tarafından gözlenmesi, istenileni

sağlamadığında cezalandırılması gibi mekanizmalarla sağlanmaktadır (Dolgun, 2008: 78). Gözetim toplumu olarak öne çıkan enformasyon toplumunda, çalışma yaşamında özellikle internet yoluyla, e-postalar üzerinden çalışanların ve e-postalarının erişilebilir olmasıyla hem denetim görünmez olmakta hem de güçlenmekte ve işlevsellik bakımından kolayca geniş bir alana yayılmaktadır. Dolayısıyla çalışmada gözetlendiği bilgisi ve algısı yerleşik bir hal alır. Gözetim pratikleri, “bireyler üzerinde birinin onları farklılaştırabileceği ve yargılayabileceği bir görünürlük kurar” (Foucault, 1977: 184).

Taylor örneğindeki gibi fabrika ortamında fiziksel ve maddi koşulların dönüştürülmesi ile sağlanan denetim iktidarı ile enformasyonel çağda, bireylerin hayatlarının tümüne yayılarak ve içselleştirilmesi sağlanarak kurulan denetim iktidarı arasında bir fark olduğu görülmektedir. Kitle davranışları üzerine çalışan W. Reich, otoritenin gizil nedeninin insan kitlelerinin akıl dışı kişilik yapıları olduğunu belirtir. Reich’a göre çalışma yaşam ile uyum taşınmalıdır. Çalışmanın zorunlu koşulları ile istek arasında uyum kurulmalıdır. Yönetim kurumları da işlevsel bakımdan emredicidir. Yönetim kurumlarının buyurgan özerkliği çalışan kitlelerin kendilerini yönetememelerinin, denetleyememelerinin dolaysız bir sonucudur (Reich: 1979’ dan aktaran Kalfa ve Topateş, 2010: 439). Bir nevi, kitleler, kurumları buyurganlığa çağırmaktadırlar. H. Marcuse’sa teknolojinin özgürlüğü ve özgünlüğü yok ederek tektipleşme yarattığını söyler. Sanayi toplumunun bireyi, ussal yetilerini sınırlandıran, baskılayan döngüsü aslında bir “tek boyutlu insan” yansımasıdır. Ürünler, tüketim maddeleri bu tek boyutlu insan yapısının güçlenmesi, yayılmasına hizmet eden etkin araçlar durumundadırlar (1998 Marcuse’tan aktaran Kalfa ve Topateş, 2010: 440).

Foucault (2005), aydınlanmanın bir özgürleşmeden çok denetim mekanizması olduğunu ve yeni denetim türleri doğurduğunu savunmuştur. Ayrıca bilgi ile iktidar arasında bağımsız bir ilişki olmadığını, iktidarın yeni bilgi nesnelere oluşturduğunu vurgular. Toplum ve teknoloji birbirinden ayrılmaz parçalar olduğundan, teknoloji bireyi nesneleştirir ve tahakküm altına girmeye zorlar.

Foucault’ya göre, iktidar/bilgi herkesin hem özne hem nesne olarak kodlandığı bir sosyal güç ve gerilim ağıdır. Bu ağ bazı teknikler etrafında inşa edilir; bazıları makinelerde, mimaride, ya da başka araçlarda cisimleşir, bazıları bireyleri bedenlerini daha üretken kullanmaya çok fazla zorlamayan ve baskılamayan standart davranış biçimlerinde vücut bulur (Gerrie, 2003’ten akt. Kalfa ve Topateş, 2010: 442).

Enformasyon teknolojilerinin gelişimi hem çalışmanın yapısında hem de anlamında değişikliklere yol açarken, ilk adımları Taylorizm ile atılmış olan sanayi işçileri arasında olduğu gibi, bilgi merkezli çalışanlar arasında yabancılaşmayı arttırmıştır. İşçi, bilgisayarın baskın işlevleri karşısında kullandığı teknolojinin bir aparatı haline dönüşmüş, esas denetim ve iktidar artan bir biçimde makinede kalmıştır (Kumar, 2013: 37).

Bu gelişim aynı zamanda esnekleşme uygulamalarıyla birlikte çalışanın artan insiyatif ve özerkliği onun kendini disipline etme pratiğini güçlendirmesiyle de sonuçlanır. Esnekleşmenin bir çıktısı olarak çalışanlardan örgüt kültürüne bağlanmaları ve kendi kendilerini disipline etmeleri beklenir. Çalışana daha fazla özgürlük verilerek daha çok şey beklenir ve bağlılık ve sadakatle kendini adayan bir “özne” olması arzulanır (Özcan, 2014: 8).

Barker (2005’ten aktaran Özcan, 2014: 8) dijitalleşme ile güç kazanan esnekliğin, kontrol ve bunun etrafında oluşan iktidar süreçlerine yeni bir boyut kazandırıldığını ifade eder. Barker, yeni teknolojik olanakların işin süresini kısalttığından ve işin işyeri dışında da yapılabilmesini sağladığından bir fayda oluşturduğunu vurgular. Örneğin, intranet, internet, telekonferans, e-mail gibi dijital teknoloji, çalışana bir mekansal bağımsızlık, işin takibi ve yapılmasına ilişkin teknik kolaylıklar sağlamaktadır. Ancak çalışanı aynı zamanda onu her an takip eden gizli bir göze dönüştürür. Çalışanı iş ortamından bağımsız çalışmaya teşvik eden enformasyon teknolojisi hem ofiste hem de ofis dışında esneklikle birlikte kontrolün alanını genişletir. Çalışanın enformasyon teknolojisine bağlı esnekliği panoptik gözetimin evlerin içine girmesine kadar uzanan yeni bir denetim biçimine zemin hazırlar. Yeni teknoloji çalışanda her an gözetleniyor olma endişesi yaratarak “kendi kendini disipline” etmeyi kaçınılmaz bir davranışa dönüştürür. Tek tek bireyler yerine takımlar oluşturularak onlara yetki devredilmesi de yine post-bürokratik dönemin tekniklerinden biri sayılır. Böylece hiyerarşisiz bir yapı içinde kontrol amirsiz kalır ama herkes amir rolü oynayabilir. Takım içindeki herkesin birbirini denetlediği daha interaktif bir denetim biçimi hayata geçer (Barker, 2005’den akt. Özcan, 2014: 7-8). Tıpkı Sennett’in (1998), takım çalışmasına ilişkin, bir generalin olmadığı fakat herkesin bir general rolü üstlendiği ordu benzetmesinde olduğu gibi burada da çalışmanın karar merkezinin geniş görüldüğü, daha doğrusu çalışmanın kendisine ilişkin istenenlerin, çalışanın kararları olarak görünmesini sağladığı bir durum söz konusudur. Klasik dönemde bedeni disipline etmeye yönelik teknikler, Davranışçı dönemde ruhsal olarak içselleştirilmesine yönelik yaklaşımlar bir hiyerarşi düzeni içinde ortaya çıkarken; yüzyılın ikinci yarısından sonra sadakati vurgulayan ya da rekabeti ön plana çıkaran katılımcı, kültür ve takım odaklı araçlar geliştirilmiştir (Özcan, 2014:8). Birçok kuramcının bugüne özgü kontrol biçimlerinin egemenlik bakımından geçmiştekilere göre hafifsenmeyecek derecede olduğunu savunduğu görülür. Çünkü kontrolün

esasını oluşturan şey, örgütsel amaçlara etkin ve etkili bir şekilde ulaşmaktır. Bu yüzden geçmişteki kontrol biçimleri de bugünküler de aynı motivasyona hizmet eder. Teorik düzlemde bir özgürlük alanına işaret eden söylem aslında iktidarı kurmanın bilgi düzeyinde bir aracı olarak görünmektedir. Özcan (2014), Yüksek Kontrol ve Örgütsel Düzen adlı makalesinde bugünün kontrol biçimlerinin bireyin içsel durumunun düzenlenmesinden geçtiğine işaret emekte ve şunu söylemektedir:

İnformal örgüt, kollektif yönetim, örgütsel kültür gibi temalar etrafında gelişen yönetsel söylemler genelde değerleri ön plana çıkararak kontrol biçimleri yaratmıştır. Bu söylemlerin ortak özelliği dışsal denetim yerine içsel denetimi yerleştirmeleridir. Bir başka ifadeyle bir kendilik bilinci geliştirmektir. Kontrol, bireyi özneye dönüştüren bir süreçtir. Birey bu süreçte kendisinin nasıl biri olduğunu, ne hissettiğini öğrendiği gibi başkalarının gözünde de bir figür yaratır, bu noktada örgüt kültürünün ve kültürel unsurların nasıl birer hegemonya aracı haline geldiğine işaret eder. Kültürel materyaller “görünür” ve “ulaşılabilir” kılınarak kültürel performans, bir kontrol aracı işlevi görmektedir. Kültürel değerleri içselleştiren bireyden ona uygun bir kendilik geliştirmesi beklenir.

Söylem ve dile gizlenmiş kontrol, “kimlik inşa eden” bir disiplinleştirici güç olarak belirir.

Enformasyonel toplumda örgütsel kontrolün azalmadığı ancak bürokratik yapılanma biçimlerinin etkinliğinin geçerli olmadığı görülür. Dolayısıyla kontrol, alan değiştirerek düşünsel alanlara yönelmekte ve yönetim mekanizmalarının sınırları içinde kalan bir silah olmaktan çıkmaktadır. Çalışanların iknası ve rızası düşünsel alanda sağlanmaktadır. Disiplin fiziksel bir koşuldan ve bedensel bir davranış biçiminden öteye geçerek bir hissediş haline dönüşmektedir. Bu kontrol türünde çalışanlarda kendilerine daha fazla özerk bir alan bırakıldığı ama bu özerkliğin tam tersinden daha derin bir bağımlılık doğurduğu söylenebilir. “Kontrolün kadife eldiveni” olarak tanımlanan bu anlayışla çalışanın zihni ele geçirilmeye çalışılır; onun, sürekli yetkilendirildiğini düşünmesi sağlanır. Dil oyunuyla bu tür yetkilendirmeler bir illüzyona dönüştürülür. Kontrol için “bağlılık” kavramı yerleştirilmeye çalışılır; takım oyuncusu kavramıyla kişinin şikâyetsiz, rızayla rolünü yapması amaçlanır. Asıl hedefi performansla dönük davranışı artırmak olan kurum kültürünün, bunu çalışana “yönetime katılma” mistifikasyonuyla sunması ılımlı kontrolün görünüş biçimleridir. Başka bir şekilde söylemek gerekirse bu yeni örgütsel formlarda kontrol formal biçimlerden çıkarak normatif bir ideolojiye yerleşir. Özellikle esnek ve takım bazlı örgüt formlarında ya da personeli

güçlendirme gibi yönetim modellerinde kontrol işlevi yönetim kademesinden çalışanların bizzat kendilerine geçer. Diğer taraftan bir post-endüstriyel iş kolu olarak ortaya çıkan çağrı merkezleri gibi bazı örgüt formları yeni teknolojinin de etkisiyle iş yoğunluğunun bir kontrol aracı olarak kullanıldığı disiplin kurumları şeklinde sivrilmiştir. Buralarda çalışanlar bir yandan teknolojik olarak sıkı bir şekilde kontrol ediliyor, diğer tarafından ancak Bilimsel Yönetim döneminde görülecek kadar sık ve rutin işleri yapıyorlar. Bu yüzden çağrı merkezleri iş yoğunlaşmasının en çarpıcı örneklerini temsil eder. Bu nedenle teknolojinin yoğun denetimini getiren bu kontrol kipinin egemen olduğu örgütler “elektronik panoptikon” olarak tanımlanmaktadır. Çalışanların hiç boş kalmadığı, robot otomatikliği içinde sürekli rutin işlem ve prosedürleri yürüttüğü ve çalışanın her söylediğinin kayıt altına alındığı bu kontrol biçimi klasik dönemin rutinlere dayalı denetimine, elektronik gözetimi ilave eder. Diğer taraftan yukarıda da değinildiği gibi esneklik adı altında uygulanan yeniliklerin bazıları elektronik panoptikonun egemenlik alanını genişletmektedir. Ofise gelmenin serbest bırakıldığı bazı iş kollarında evden çalışma imkânları çalışanı daha yoğun bir izlemeye maruz bırakmaktadır. Çalışanın özel yaşamını da kapsayan bu kontrol biçimi çalışanı iş ortamında da bilişim teknolojisinin göz hapsine alarak elektronik izlemeyi yaygınlaştırmaktadır. Böylece doğrudan ya da ılımlı, modern ya da post-endüstriyel olarak sınıflandırılan kontrol prensibi açısından durum değişmemiş oluyor. Ayrıca ücret yönetimi, iş değerlendirme, beceri envanteri, performans değerlendirme gibi diğer işlevler de işgücünün seçimine dönük testlerden diğer tüm testlere kadar her şey ayrımları ve benzerlikleri ortaya koyacak araçlar olarak kullanılır (Özcan, 2014: 1-42). Bu testler ile sürekli değerlendirmeye tabi tutulan çalışan için çalışma, ruhsal durumunun bir parçasına dönüşür, çünkü performansı ile iş yaşamı dışındaki etkinlikleri ve ilişkileri arasında ilişki kurulmaktadır. Dolayısıyla çalışma, anlamsal olarak da çalışan için hissediş biçimlerinden biri haline dönüşerek, çalışanın çalışma faaliyeti için sürekli kendini düzenlemesi, disipline etmesi tüm yaşamını ve ruhsal durumunu buna uydurması gibi değişmez bir statü kazanır

Çalışmanın Sonu mu?

Toplumların çalışma üzerinden yapılanması yani çalışmanın yaşamda varolmanın başat koşullarından biri haline gelmesi çalışmayı bir hak olarak karşımıza çıkarmıştır. Bu aynı zamanda bir mücadele alanına da dönüşmek zorunda olduğuna da işaret etmektedir. Kapitalist toplum örgütlenmesinde çalışma imkanı elde etmek toplum için bir hak iken istihdam olanaklarının yaratılması devlet kurumu için bir görev olarak atfedilmiştir. Çünkü Meda'nın da (2012: 114), ifade ettiği gibi ihtiyaçlarımızı karşılamayı hedefleyen maddi çalışma, elbette zorunluluğun hükümlerine dahildir. Kapitalist gelişim sürecinin başlangıcında çalışma,

çeşitli teolojik zeminlere oturtulmakta, tanrı veya dünyevi görevleri yerine getirmek, ahlaki bir sorumluluk üstlenmek üzerinden tanımlandığı görülmektedir.

Çalışmanın bir gerçeklik halini almasının önemli etkilerinden biri 1848 Devrimi'dir. Bu dönemde çalışmanın kendini gerçekleştirme yönünde anlamlandırılmasına ilişkin baskın bir yönü vardır. Bu dönemde üç talebe yönelik vurgu yapılmaktadır: ancak çalışma sonucu bir şey yaratıldığından ve kolektif olduğundan ödüllendirilmesi gerekenin emek olması; hayatta kalma koşulu olduğundan çalışmanın uygulanmasının güvence altına alınması ve üretimin savurganlığı ortadan kaldıracak ve herkesin gelir elde edebileceği şekilde örgütlenmesidir. Bu biçimiyle çalışma, sosyalist söylemler ile de herkesin sahip olduğu ve uygulamasının güvence altına alınması, ödüllendirilmesi gereken bir özgürlük olarak belirmektedir. Bu durum basit bir yaşam aracı olarak çalışmayı savunan ile kendini gerçekleştirme aracı olarak savunan görüş arasında da bir karşıtlık doğurmaktadır. Devletin çalışmayanların temel yaşamsal ihtiyaçlarının karşılanmasına dayanan koruması bu anlamda emek gücüne ve insana hakaret sayılmaktadır. Dolayısıyla burada çalışma hakkı, sadece bir hayatta kalma koşulu olarak düşünülmemektedir (Meda, 2012: 120-121).

1848'de emek hem liberaller hem de sosyalistlerin üzerinde uzlaştığı insanın tüm yetilerinin bir gelişim aracı olarak ve toplumda üretim artışını sağlamanın gerekliliği üzerinden öne çıkar. Teknik ilerlemenin insanların mutluluğunu getirecek yolları açacağı anlayışını içinde barındıran bu bakış açısı üretim artışı ile sağlanacak toplumsal refahın yolları konusunda liberalleri ve sosyalistleri karşı karşıya getirir. Liberaller, kişisel teşvik olmadan tembelliğin gelişeceğini dolayısıyla sefaletin artacağını savunmaktadırlar. Çalışma hakkının ilanının bu anlamda üretici çalışma arayışını baltaladığı ve üretmeye mecbur eden açlık dürtüsü ve ihtiyaç koşullarının üretimi arttırmanın en iyi motivasyon kaynakları olduğunu savunmaktadırlar. Sosyalistlerin buna cevabı, rekabetin savurganlığa yol açtığı, bunun toplamda üretim artışına zarar verdiği ve daha fazla üretim için çalışmanın farklı örgütlenmesi gerektiği yönündedir. Çalışma kolektifleşmiştir ve bu durum ne ücretlendirme sisteminde ne de çalışmanın örgütlenmesinde dikkate alınmamaktadır. İşçinin bireysel olarak bir gün karşılığının ödenmesi ile emekçilerin birlik ve uyumundan, çabalarının birleşmesi ile kendiliğinden kaynaklanan kolektif gücün ödenmediği kastedilmektedir. Ancak her iki tarafın da sanayinin gelişimini, üretim artışı beklentisiyle desteklediği görülmektedir. Ancak birey için çalışmanın kendini gerçekleştirme yönü üretimin kollektif karakteriyle nasıl uyum içinde olduğu ne marksist yaklaşım içinde ne de diğer yaklaşımlar içinde anlaşılır biçimde açıklanmıştır. Geline nokta tüm bu tartışmaları getirse de 1848'de çalışmanın güvence altına alınmasına ilişkin adımlar atılmıştır (Meda, 2012: 123-127). 1848 Fransız Anayasası, sosyal devlet anlayışının kendini

anayasal düzeyde ortaya koyduğu ilk anayasa olmuştur. Anayasa aile, çalışma, mülkiyet ve kamu düzenine dayalı bir toplumda; özgürlük, eşitlik ve kardeşliğin egemenliğini öngörmüş; eğitim hakkı, yoksullara yardım... gibi düzenlemeler getirmiş ve insan hakları teorisinde önemli bir değişikliğe yol açarak, sosyal hukuk anlayışının ifadesi olmuştur. Bu anlayış çerçevesinde devlet, artık özgürlükler konusunda pasif kalmakla yetinmeyecek, yani vatandaşlara kişisel ve siyasal haklar tanıyarak bir yana çekilmeyecek; aksine sosyal ve ekonomik haklar dolayısıyla bir takım faaliyetlerde bulunmak zorunda kalacaktır (Bulut, 2003: 176). Bunun yanında 1850’li yılların işçi mücadeleleri ve sendikaların da yasal statü kazanmasıyla kıta avrucasının birçok yerinde benzer biçimde güvenceler sağlanılmıştır. Savaşı sonrasında ILO’nun kabul ettiği sözleşmeler ve tavsiye kararları da çalışamayı hak olarak tanımlanmasında önemli katkılar sağlamıştır (Erdut, 2002: 43-46).

Refah devletinin kurumsallaşması, genelde sosyal hakların ve özelde çalışma hakkının gelişmesinde önemli dönüşümleri yaratmıştır. Genel kabul gören ve Marshall (2006: 6-9) tarafından geliştirilen yaklaşıma göre sosyal haklar, yurttaşlık haklarının bir parçasıdır. Marshall’a göre yurttaşlık hakları, tarihsel açıdan üç farklı eksenin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. İlk eksen oluşturulan medeni haklar; bireysel özgürlük, konuşma, düşünce ve inanç özgürlüğü, mülk edinme ve sözleşme yapma özgürlüğü, adalet hakkı gibi alanları kapsamaktadır. Öte yandan siyasal haklar ise karar alma süreçlerine seçmen ve seçilen olarak katılma anlamına gelmektedir. Son olarak sosyal haklar eksenini ile kastedilirse insanların yaşadıkları toplumların standartlarına bağlı olarak ekonomik refah ve sosyal güvenlik haklarına sahip olmalarını, çağdaş bir birey olarak yaşayabilmek için gerekli alanlarda var olmalarını bünyesinde barındırmaktadır. Tarihsel açıdan bakıldığında medeni hakların oluşumu 18. yüzyılda, siyasal hakların oluşumu 19. yüzyılda ve sosyal hakların oluşumu ise 20. yüzyılda gerçekleşmiştir (Güler, 2014: 175).

“Kapitalizmin Altın Çağı” olarak nitelendirilen 1945-1973 yılları arasında gelişmiş ülke ekonomileri merkezi bir kapitalizme yönelmişlerdir. Bu sistem, devletin ana aktör olduğu bir yapıyı açıklamaktadır. Bu sistemde ekonomi politikaları ile sosyal politikalar, devlet, emek ve sermaye arasında yapılan görüşmeler sonucunda bir “toplumsal uzlaşma” ile belirlenmiştir. Refah devletinin kurumsallaşma süreci olarak tanımlanan bu süreç başta çalışma hakkı olmak üzere sosyal haklara ilişkin önemli konuları güvence altına almıştır. Bunların başında 1948 tarihli

İHEB (İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi) gelmektedir. Bu tarihten itibaren çok sayıda sözleşme ile de bu süreç desteklenmiştir (Güler, 2014: 175-176).

Refah devletinin gelişim süreci içerisinde çalışma hakkı, kendisinden daha fazla sosyoekonomik hakkın kullanımına temel oluşturan bir niteliğe sahip olmuştur. Büyük ölçüde “ücretli çalışma” üzerine kurulu olan refah devleti anlayışı içinde çalışma hakkı, fiili çalışmanın dışında çok sayıda uygulamayla birlikte somutlaşmıştır. Bu uygulamalar; yeterli istihdam olanaklarının yaratılması, işgücüne eğitim ve nitelik kazandırılması, işgücü piyasasında arz ile talebin buluşturulması, iş güvencesinin ve koruyucu standartların sağlanması, belirli bir gelir güvencesinin oluşturulması, işçi sağlığı ve iş güvenliği koşullarının iyileştirilmesi, ücretli çalışanlara örgütlenme hakkının kazandırılması, işsizlik sorunu karşısında gerekli korumanın sağlanması ve işgücünün sosyal risklere karşı güvencesiz bırakılmaması biçiminde sıralanmaktadır (Koray, 2005: 196-197). Çalışma hakkının diğer sosyal hakların kullanımı için bir önkoşul olarak tanımlanması, beraberinde bu hakkı kullanmayan toplumsal kesimlerin konumlarına dair sorunları getirmiştir. Refah devleti, bu noktada sorunlarla karşılaşan toplumsal kesimler için yeni çözüm önerileri sunmaktan uzak kalmıştır (Omay, 2011: 72). 1970’li yıllar ile beraber kapitalist sistem ekonomik, siyasi ve sosyal açıdan krize girmiş ve neoliberal anlayış refah devleti anlayışının tasfiyesine girişmiştir. Sosyal hakların piyasalaştırılmasına yönelik politikaların bu dönemde hız kazandığı ve ILO gibi birçok tarafın bu politikalara destek verdiği görülmüştür (Koray, 2011: 376). Aynı yıllar küreselleşme sürecinin hız kazandığı ve enformasyonel teknolojinin hızla gelişmekte olduğu yıllara tekabül etmektedir. Bu gelişmeler üzerinden kendi krizlerini telafi etmeye çalışan bir kapitalizm ile karşı karşıya kalındığını söylemek mümkündür.

Enformasyonel ve teknolojik gelişimin artmasıyla işin yapısında ve örgütlenmesinde önemli değişikliklere gidilmesi kolaylaşan kapitalist reorganizasyon süreci, beraberinde bir takım tartışmalar doğurmuştur. Bu tartışmalardan önemli bir kısmı teknolojinin artmasıyla emek yoğun iş alanlarının daralması, emeğin yerini teknolojinin alacağı ve çalışmanın sonunun mu geldiğidir. Tartışmanın önemli taraflarından biri de Andre Gorz’dur. Ancak çalışmanın sonu tartışmalarından önce durumun tek başına enformasyonel ve teknolojik gelişim ile ilişkili olmadığını belirtmek gerekir. Bu tartışmaların temelinde şüphesiz söz konusu gelişmeleri de içine alan küreselleşme süreci vardır.

Bresson (2000: 2), küreselleşmeyi, “dünya toplumlarının Neolitik Çağ’dan beri yaşadığı en hızlı ve en büyük dönüşüm” olarak tanımlamaktadır. Colas’a (2008: 125-126) göre ise küreselleşme, “ulus-devletlerin gerilemesine bağlı olarak, uyuşturucu maddelerin, paranın, insanların, fikirlerin, müzik ezgilerinin, kirletici ve zehirli maddelerin ulus ötesi akışının

genişlemesi” anlamına gelmektedir. Bunlardan farklı olarak Sykes (akt. Alcock, May ve Rowlingson; 2011: 555-556) ise, küreselleşmenin mal ve hizmet ticaretinin giderek artan derecede uluslararasılaşmasına, finansal işlemlerin kuralsızlaştırılmasına, dünya ölçeğinde serbest ticaretin yayılmasına ve dünyanın farklı bölgeleri arasında üretim faaliyetlerinin oluşmasına dayanan bir süreç olduğunu belirtmektedir (aktaran Güler, 2014: 178).

Munck’ın (2003: 19) deyimiyle bugün sermaye, bütün sınırları aşarak küresel düzeyde emeğin konumunu istediği gibi değiştirebileceği bir güce ulaşmış durumdadır. Benzer şekilde Bauman (1999: 81) da bu süreçte sermayenin, ancak yerli emeğin maliyetinin düşürülmesi halinde yatırımlarını bir ülkede tutmaya “ikna edilebildiğini” belirterek bu durumun refah devletinin özüyle çeliştiğine dikkat çekmiştir (akt. Güler, 2014:178-179).

Yine Güler’in aktardığına göre (2014: 178-179) küresel ve toplumsal bağlamda emeğin ve sosyal devlet anlayışının zayıfladığı günümüz koşullarında işgücü piyasalarının da bu süreçten etkilendiği bilinen bir gerçektir. Bu gelişmeye bağlı olarak emeğin sermaye karşısında güçsüzleştirilmesi, beraberinde işsizliği, dışlanmayı, çalışma koşullarında kötüleşmeyi, sendikacılık hareketinde zayıflamayı ve ideolojik-siyasal parçalanmayı getirmektedir (Koray, 2007: 456). Son 30 yılda kapitalist üretim ilişkilerinde yaşanan dönüşümler, sistemin hem merkez ülkelerinde hem de çevre ülkelerinde ücretler genel seviyesinde düşüşü, çalışma koşullarının gerilemesini ve emeğin örgütsüzleştirilmesini beraberinde getirmiştir (Berberoğlu, 2010: 10). Üretimin küreselleşmesi ile birlikte emek süreci, emekçilerin özgür iradesiyle ilgisi olmayan süreçler tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Taşeron sistemi aracılığıyla küresel düzeyde bölünen ve yayılan üretim ilişkileri, neo-liberal iddiaların aksine, emeği üretim süreciyle bütünleştirmek, kendisini onun bir parçasıymış gibi hissettirmek şöyle dursun, 19. yüzyılın yoksulluk koşullarını yeniden yaşatır hale gelmiştir (Meda, 2012: 145- 146).

Hardt ve Negri’nin de (2012: 34) vurguladığı gibi, yeni bir demokrasi ve yeni bir toplumsal eşitlik vaadiyle kapitalist sistemin hakim ideolojisi haline gelen neo liberalizm, hem merkez hem de çevre ülkelerde, eşitsizlik ve dışlanmadan başka bir sonuç yaratmamıştır. Tüm bu gelişmeler çalışma kavramı ekseninde değerlendirildiğinde bu kavramı simgeleyen hakkın çelişkili ve karmaşık bir ilişkiler ağının içinde bulunduğu görülmektedir. Başta İHEB olmak üzere çeşitli düzenlemelerle güvence altına alınan çalışma hakkı, her geçen gün erişilmesi ve kullanılması güçleşen bir meta haline gelmektedir. Başlangıçta çelişkili olarak görülebilecek bu durum, aslında bugün hakim olan ekonomik, sosyal ve siyasal anlayışın bir tezahürü niteliğindedir (Koray, 2005: 194).

Çalışmanın tarihsel bağlamından ve anlamından koptuğu halde bir norm halinde neden hala hayatlarımızda olduğunu sorgulayan Meda (2012: 301-311), günümüzde çalışma hakkına

ilişkin sorunun, işsizlik sorununa indirgenmekte olduğunu ifade etmektedir. Herkesin çalışma hakkının olduğu ancak herkesin istihdam edilemediği durumda istihdam alanlarının genişletilmesine odaklanılmış, bu da çalışmayı esas anlamından kopararak, toplumsal alana ve bireye özgü her türlü faaliyetin çalışma olarak nitelendirilmesine yol açmıştır. Dolayısıyla çalışma toplumsal bir ilişki olmaktan, bolluk ve üretim kaynağının aracı olmaktan öteye geçmiştir. Koşullar ve durum nasıl olursa olsun çalışmanın alanına dahil olmayı bir zorunluluk olarak görmenin istihdam yaratmak adına yapılan tüm girişimleri meşrulaştırıcı bir rol oynadığına da dikkat çeker.

Hardt ve Negri'nin (2011: 18-21) yanı sıra Gorz'un (2001: 65) da ifade ettiği üzere, kapitalist sistemin yarattığı tüm olumsuz koşullara rağmen çalışmanın insanlara, çalışmamadan daha kötü bir duruma işaret etmiyor olması borçlandırma ilişkisine dayanmaktadır. Bu ilişki yalnızca işsizleri, düzensiz ve güvencesiz çalışanları değil, düzenli çalışan ücretlileri ve orta sınıfları da kapsamaktadır. Henüz işgücü piyasasına hazırlık aşamasında, eğitim sürecinde başlayan borçlandırma ilişkileri, insanları tüm yaşamları boyunca bu duruma bağımlı kılmaktadır. Bu, refah sisteminden, "borç ödeme" sistemine geçişi simgelemektedir. Tüm bu dönüşümlerin çalışma kavramına ilişkin önemli dönüşümler yarattığını da ifade eden Gorz, Meda gibi artık çalışmanın bildiğimiz anlamında olmadığına işaret eder.

Gorz (2001: 77-78), "modern çağda toplumun talebi doğrultusunda toplum tarafından belirlenen normlara göre yapılan ve size toplumun ihtiyaç duyduğu şeyi yapabilme duygusu veren zorunlu bir etkinlik" olarak tanımladığı çalışma faaliyetine artık kapitalist sistem tarafından ihtiyaç duyulmadığını ileri sürmektedir. Sermaye ulaştığı büyük güç sayesinde emek gücünün tüm birikimlerini yok etmek ve bu birikim sonucu elde edilen hakları tasfiye eğilimindedir. Bu eğilim, esneklik adı altında güvencesizleştirme, kuralsızlık ve "sefalet" koşullarını dayatmaktadır. Bu durumun çalışma imkanlarını da aşındıran haline de vurgu yapılmaktadır.

Viviane Forrester'e (aktaran Robert ve Rahnema, 2011: 198) göre de konjonktürel bir kriz için düzmece olarak geçirilen bu mutasyon, daha önce davranmayı ve kendisine karşı oluşacak her tepkiyi felce uğratma becerisini göstermiştir. Evrensel bir istihdam biçimi altında kılık değiştiren çalışma, iki yüz yıllık tarihsel süreci boyunca Batı uygarlığının temelini oluşturmuş ve "istihdam hakkı" da işsizliği azaltmaya yönelik boş bir vaat olarak kalmıştır.

Ekonominin moda önlemlerinde gizli sloganlara karşı eleştirel bir bakışa ihtiyaç olduğunu vurgulayan Robert ve Rahnema (2011: 199), mali görevlerin küçültülmesi, kamusal giderlerin düşürülmesi, sosyal güvencelerin azaltılması, toplumsal ekonomi baskısı, çalışmanın esnekliği, pratikte denetlenemeyen işten çıkarma özgürlüğü, asgari ücretin devre dışı

bırakılması gibi karşılıklarının olduğuna dikkat çekmektedir. Emeğin fiyatının artık işgücü arzının fazla olmasından dolayı değil, işgücünün kullanım değerinin ve istihdam arzının gitgide azalmasından dolayı düştüğünü ifade etmektedir. Ekonomi-teknoloji ilişkisinin imkan verdiği bu durum genellikle daha ucuz, daha güvenilir ve daha rekabete imkan tanıyan araçlar doğurmakta, bu araçlar da durumundan hoşnut olmayan ve her zaman talep etmek durumunda olan işçinin yerini almaktadır. İşçilerin bu gün fazlalık olma durumu, onları çalışmanın kendilerini özgürleştirici bir unsur olarak görmemelerini de getirmektedir.

Gorz da (2001: 9-10), neo-liberal ekonomi politikalarıyla tasarlanan kapitalizmin bugünkü evresinde geleneksel anlamıyla çalışmanın ortadan kalktığını iddia ederken, ortadan kalkan bu çalışma biçiminin, sanayileşmiş kapitalizme özgü, tam zamanlı ve emek-yoğun olanını kasteder. Küreselleşme sürecinde neo-liberal ekonomi politikaları, günümüz toplumlarının gerçekliği haline gelmiş esnek çalışma biçimleri aracılığıyla birbirine benzeyen ancak birbirinden çok farklıymış gibi gösterilmeye çalışılan yeni “işler” icat etmiştir. Oysa Gorz (2001: 12), çalışmanın bir “mesleği” ifade etmesi gerektiğini iddia etmekte ve günümüz toplumlarında bireylerin çalışma yaşamları boyunca farklı işlerde çalıştırılmaları nedeniyle bu yapının da yıkıldığını belirtmektedir. Belli bir meslek tanımına sahip olmayan ve dolayısıyla yaptığı işle özdeşleşemeyen bir toplum yaratılmakta bu durum da “köleleştirilmiş bir emekçi insanlık” yaratmaktadır (akt. Güler, 2014: 181).

Gorz’un (2001: 14-17) iddiası, sermayenin uyguladığı birtakım politikalar yoluyla bildiğimiz çalışmanın sonunun getirildiği yönündedir. O politikalar genel hatlarıyla şöyledir:

i) Kapitalist sistemin ihtiyaç duyduğu teknik devrime olanak sağlayan bilgi-iletişim teknolojilerinin geliştirilmesi ve bu gelişimin sermaye sınıfının gücünü arttırmaya yönelik kullanılması;

ii) Standartsızlaştırma, kitesizleştirme ve bürokrasisizleştirme politikaları aracılığıyla piyasayı yasaların yerine geçen “kuralsızlaştırma” politikalarının uygulanması ve böylece geleneksel çalışma ilişkilerinin yok edilmesi bu durumun da işçi sınıfının “yola getirilmesi” amacına hizmet etmesi;

iii) Yine kuralsızlaştırma politikaları aracılığıyla sermayenin emeğe daha düşük ücretler ödemesinin, elde ettiği kar için ödediği vergiyi düşürmesinin ve hatta hiç vergi ödememesinin önünün açılması suretiyle toplumsal ve çevresel harcamalardan kurtulmasının sağlanması;

iv) Devletlerin, “rekabet gücünü artırmak” pahasına hem ulusal hem de uluslararası düzeyde uygulanmasına göz yumdukları taşeron işçiliği ve benzeri politikaların yeni

uluslararası işbölümü çerçevesinde işçi sınıfının geleneksel çalışma biçimleri ile olan bağının kopmasına neden olması.

Gorz (2001: 25), küreselleşme sonucu oluşan yeni uluslararası işbölümünün, işin farklı aşamalarını farklı yerlerde gerçekleştirme imkanı bulan sermaye hareketliliğine ilişkin yönüne de dikkat çeker. Bu durum küresel işbölümünde bir bölünme, parçalanma yaratmaktadır.

Gorz (2001: 83), esnek çalışma biçimlerinin zaman ve mekan konusunda da önemli değişimlere imkan tanıdığına vurgu yapmaktadır. Çalışma süreleri ve ücretleri konusunda işçiler arasında farklılıklar yaratmaya imkan veren bu biçim, işçilerin bütünleşmelerini ve kolektif eylemlerini engellemektedir. Geleneksel çalışma biçimi günümüzde bir ayrıcalık olarak var olmakta ve bu ayrıcalığa bir azınlık sahiptir. Ancak bu ayrıcalıklı sınıfın da ömrünün uzun olacağı söylenemez. Çünkü teknolojik gelişmeler arttıkça var olan sürekli işler ortadan kalkacak ve tüm işçiler güvencesiz işlerde çalışmak durumunda kalacaktır.

Gorz, çalışmanın bilinen yapısında yaşanan değişimin kapitalist sistemin ideolojik mesajında yarattığı değişimi şu şekilde özetlemektedir (2001: 81-82):

“Yeter ki işimiz olsun, işin ne önemi var, işin önemi yok, önemli olan bir işe sahip olmak” söylemi, yerini şu söyleme bırakmıştır: Endişelenin, titreyin! İdeolojik mesaj değişti: “İşin önemi yok, yeter ki ay sonunda maaş ödensin”den “maaşın ne kadar olduğunun önemi yok, yeter ki işimiz olsun”a dönüştü. Başka bir deyişle, bir işe sahip olmak ya da sahip olunan işi elde tutmak için her türlü tavize, küçük düşmeye, boyun eğmeye, rekabete ve ihanete hazır olsun; zira, “işini kaybeden, her şeyi kaybeder.”

Marksist literatürün proletarya tanımından farklılaştığı ve günümüzün proletaryasının dışlanmış tüm kesimleri içerdiği Gorz’un (2011: 65) önemli vurgularından biridir. Yeni proletarya güvencesiz çalışanları, esnek biçimde çalışanları, yoksulları, yeteneklerine ve becerilerine göre çalışmayan tüm kesimleri içermektedir. Bunlara ek olarak yükseköğretim mezunları da bu kategoriye girmektedir. Gorz (2011: 13), bu çalışma biçimlerinin doğurduğu yönetim sorununun bir karşılığı olan insan kaynakları yönetimi ve araçlarını da eleştirmekte, beceri, bilgi, yetenek, motivasyon vb. insanın ruhsal durumlarını da içeren kavramlar ile emeğin köleleştirildiğini ifade eder. Gorz’un bu proletarya tanımı, birçok kuramcının prekarya kapsamına benzemektedir.

Chomsky (2013: 13), prekaryayı, “toplumun periferisinde gelecekte emin olmadan yaşamlarını sürdüren insanların oluşturduğu bir topluluk” olarak tanımlarken; Fraser ise prekaryayı Gorz’un toplumsal muhalefet ile öngörüsünden (1995: 231) hareketle, toplumsal sorunlarla karşı karşıya kalan, dışlanmış kesimlerin oluşturduğu yeni bir örgütlenme biçimi olarak değerlendirmektedir. Son olarak Harvey (2013: 34-35) ise prekaryayı “yarınının ne

olacağını bilmeden yaşayan insan grupları” şeklinde açıklamaktadır. Gorz’a göre çalışmanın anlamında yaşanan dönüşümün yarattığı krizden çıkmak için iki yol vardır. Bunların ilki, asgari gelir olarak tanımlanan ve çokça eleştirilmiş olan önerisidir. Asgari gelir fikri tüm dışlanmışları toplumsal yaşama dahil etmeye yeterli bir tanımlama olmamakla eleştirilmiştir. Dışlanmışları toplumsal ilişkiler ortamına dahil etmeden yalnızca garanti edilmiş bir gelir aracılığıyla yaşadıkları olumsuzluklardan kurtarmak sorunun çözümünü sağlamayacaktır. Bu çerçevede Gorz, asgari gelir düşüncesini “marjinalleşmenin ve toplum dışına itilmenin ücreti”ve “apartheidleştirilmiş kesimlere ödenen bir bedel” olarak yorumlamıştır (Güler, 2014: 184).

Daha sonra Gorz (2001: 115), “toplumsal gelir yardımı” ve “çalışma geliri” kavramlarını kullanarak, bu gelirin amacının bireyleri işgücü piyasasının baskılarından kurtarmak olması gerektiğini vurgulamış ve bireylere kendi zamanlarının kullanım değeri ve mübadele değeri arasında sürekli yargıda bulunma olanağı sağlayan bir çerçevede tanımlanması gereken çalışma gelirinin, ancak bu mantıktan beslenirse kapitalist toplumda beklenen etkiyi yaratabileceğini ileri sürmüştür. Bu bağlamda Gorz, asgari gelirin ancak miktarının düşük olmaması ve toplumda ikilik yaratmaması koşuluyla desteklenebileceğini belirtmiştir. Gorz (2011: 23-24), yaşam geliri kavramını geliştirerek, bu geliri, çalışma ilişkilerinin süreksizliği, kesintiler, çalışmanın geçiciliği gibi gelişmeler karşısında ortaya çıkmış, kültürel değeri verimlilikle ölçülemeyen ve verimliliğe bağlı olarak gelişmeyen, bağımsız faaliyetlerin yükselmesini sağlayacak koşulsuz ve yeterli bir gelir talebi olarak tanımlamıştır. Yaşam gelirinin amacı, klasik iktisadın değer anlayışına karşı çıkarak hiçbir üretim olmadan da zenginliklerin yaratılabileceğini ortaya koymaktır. Yaşam geliri çerçevesinde Gorz (2011: 73), bir önceki yaklaşımıyla benzer şekilde, bu gelir garantisinin mübadeleye konu olmayan, bir şey üretmeyen, maddi değerlerle ölçülmeyen, piyasa dışı ve norm dışı bütün faaliyetleri mümkün kılan bir güvence olması gerektiğini belirtmektedir (Güler, 2014: 184).

İkinci bir çözüm önerisi olarak Gorz (2001: 27), sermayenin toplumsal muhalefetin denetiminden çıkma başarısını gösterdiği günümüzde, yeni bir toplumsal muhalefet biçimi oluşturmayı görmektedir. Devletin sermayenin bir aygıtı durumuna geldiği ve dolayısıyla kamu erki yoluyla denetimin sağlanmadığı günümüz durumu için işçi sınıfının politik gücünün sağlanması gerekliliğine işaret eder. Bu noktada küresel düzeyde hareket eden sermaye ve onun kuralsızlaştırılmasında etkili olan ulus-ötesi kurumların varlığı karşısında işçi sendikaları ve örgütlenmeler böylesi bir politika geliştirmekte atıl kalmış olmakla da eleştirilmektedir. Bu sorunları aşmanın potansiyeli geçmişte olduğu gibi bu gün de Avrupa’da bulunmaktadır. Ancak bugün farklılaşan durum, sermaye için ulusları aşan değişimlerin karşısında, örgütlenecek muhalefet için de ulusları aşan nitelikte olmasıdır. Aksi durumda başarısızlığa

mahkum olacaklardır. Gorz (2011), tüm kesimlerin toplumsal bakımdan ihtiyaçları etrafında radikalleşen bir muhalefet şeklinde örgütlenmesi gerekliliğini bir çözüm olarak sunmaktadır.

Gorz'un çalışmanın sonunun geldiği yönündeki tespitlerinin yanı sıra buna karşı sunduğu öneriler üzerinden de eleştirilmiştir. Avrupa'yı sorunları çözmenin adresi olarak göstermesine ilişkin, Avrupa sendikaları ve diğer kurumlarca getirilen çözüm önerilerinin sermayenin çıkarına hizmet ettiğinden yola çıkılarak eleştirilmiştir (Munck, 2003: 108). Munck'a göre (2003: 85), Gorz'un ifade ettiği işçi sınıfının ölümü ve çalışmanın sonunun geldiği iddiaları anlamsızdır. Küreselleşme emek üzerinde köklü değişimlere yol açmışsa da emeğin yok olmasını getiren bir yapıdan söz etmek mümkün değildir. Bu noktada esas tartışılması gerekenin emeğin muhalefetinin nasıl örgütlenmesi gerekliliğidir.

Sonuç

Çalışmanın tarihin farklı dönemlerinde farklı karşılıkları olduğu görülmektedir. Dolayısıyla hem biçim olarak hem de anlam açısından dönüşümler yaşadığını söylemek mümkündür. Ancak çalışmanın hangi toplumlarda mümkün ve geçerli bir kavram olduğu hala güncel bir tartışmadır. Görülmektedir ki, çalışma, kapitalizm aşamasında yaşanan krizlerin istihdam sorununa indirgenmesiyle toplumsal alana dahil faaliyetlerin bir mesleğin ikamesi olarak organize edilecek duruma gelmiştir. Bu durumda icra edilen etkinliğin çalışma olmadığı ve çalışmanın hak olarak tarif edildiği geleneksel koşulları barındırmadığı da görülmektedir. Ancak bu durum çalışmanın ortadan kalktığı anlamına gelmese de köklü değişimlere uğradığı gerçeği göz ardı edilemez.

Toplumların yaşantısında bir aşağılama ögesi olarak yer alan, düşünsel alana ait faaliyette bulunmama anlamına gelen çalışma, zaman içinde insan topluluklarının yaşantısı üzerinde iradesi azaldıkça çalışma alanına hapsolmuş bir toplumun, kendini kolektif olarak var ettiği tek alana dönüşmüştür. Bağımlılıklarını da üreten bir alan olarak karşımıza çıkan çalışma, farklı dönemlerde koşullar ne denli kötü olursa olsun, olmamasından daha iyi değerlendirilen bir etkinlik olarak karşımıza çıkmaktadır. Kolektif olarak kendiliğinden kendisinden fazlasını oluşturan çalışma etkinliği veya emek, kapitalizm aşamasında bireyselleşmenin olduğu, çalışma koşullarının ve rekabet unsurlarının yarattığı parçalanmanın yaşandığı alan olmaktadır.

Sanayileşme sürecinden itibaren sermaye karşıtı muhaliflerin, sosyalistlerin de dahil olmak üzere desteklediği teknik gelişim ve çalışmanın kurtarıcı gücünün bu gün tükenmekte olduğu görülmektedir. Daha fazla üretmenin ve çalışmanın toplumsal bir refah yaratacağı ve uyum içinde sürdürülebileceği doğrulanabilmiş değildir. Örneğin, kullanım değeri olmayan ve

ücretli olmayan faaliyetlere yönelik Alexandre Çayanov'un incelemelerinden birinde durum aksini göstermektedir:

1920'li yıllarda SSCB'nin henüz kolhoza girmemiş köylülerinin yaşadığı Volokolamsk köyünde, bir köylünün yıllık iş günü 132 gün yani yılın üçte birinden biraz fazladır. Çayanov aynı zamanda bir aile üretiminin potansiyel kapasitesinin, aile üyeleri çalıştıkça daha yüksek olduğunu keşfeder ve maksimum kapasiteyle üreten her grubun, ailelerle toplumsal bağıntı arasındaki dengeyi kırdığını anlar. Tersine sanayi ekonomisi açılışından, belli bir zamanda mümkün olduğu kadar çok şey üretmesini istemektedir. Oysa köylüler için böylesi bir dayatma ölümcül olacaktır. Köylüler –doğa ile kendileri arasındaki- uyumu sürdürmek istiyorlarsa yapabilecekleri tek şey, bizim çeşitli kategorilere ayırdığımız (ekonomik, dinsel, toplumsal, doğal), ama onların *bütünsel* olarak algıladığı konumlardaki başka insanlarla bağdaşabilir olan olanaklarını kullanmaktır (akt., Robert ve Rahnama, 2014: 186).

Çoğunlukla ücret karşılığı bir faaliyet anlamına gelen çalışmanın yapılaşmadığı toplumlarda paylaşma ve üretmesi mümkün olan şeyin nicel sınırının bilinmesi bir ideal olarak değil, o yaşantıyı sürdürmenin doğal bir koşulu olarak var olmaktadır. Oysa teolojik zeminlere oturtularak kutsanan çalışma kültürünün olduğu ve aşama aşama geline günümüz toplumlarında bu durum kurulması gereken bir ideal halini almıştır. Çünkü üretme veya üretimin konusu olan şeyler üzerinde üretenin bir iradesi söz konusu değildir. Bu farklı toplum biçimleri arasındaki yoksulluk tanımları da doğal olarak farklı olmaktadır. Çalışma kavramı ile birlikte anılan yoksulluk hali ücretli çalışmanın yapılandırdığı toplumlara özgü görünmektedir. Dolayısıyla geleneksel anlamdaki çalışmayı kurtarmak sorunların çözümü için yeterli görünmemektedir.

İnsanların yaşamlarının üzerindeki kendi kontrolü azalırken, çalışma yoluyla otorite ve iktidar görünümünün arttığı ve çeşitlendiği günümüz dünyasında toplumun çalışmaya ilişkin değer ve motivasyon kaynaklarının da yönetildiği görülmektedir. Çalışma merkezi bir hal aldıkça toplumların yaşantısının kontrol merkezinin kendileri dışındaki yerlere kaydığı da söylenebilir. Kendini tesis etmenin bir aracı olarak toplumlara değer ve inançlar tesis eden ekonomik sistemlerin hakim tarafları ancak bu değer ve anlamlandırmaların karşılık bulması yoluyla kendilerini akılcılaştırabildiklerini görmekteyiz.

Enformasyonel ve teknolojik gelişimin artması, küreselleşmenin hız kazanması ile beraber esnek çalışma koşullarının hayata geçtiği ölçüde, geleneksel anlamdaki çalışmaya ait özelliklerin kalmadığı ve çalışmanın, çalışanlar tarafından geleneksel motivasyonlarla yürütülmediğini söylemenin mümkün olduğu günümüz koşulları için, çalışanların özgürleşmesi bakımından, durumun tamamen umutsuz olduğu söylenemez, çünkü bu durum esasında meselenin özüne ilişkin tartışmaların kapılarını aralamaktadır. Aralanan bu kapılardan çıkan şey sorunların çözümüne ilişkin bir umudun olasılığını kendi içinde barındırmaktadır. Çalışmanın anlamının ne olduğu ve neye dönüştüğü meselesi, tarihsel süreç içerisinde toplumların neye dönüştükleri ve ihtiyaçlarını nelerin belirlediği konusunda fikir vericidir. Spinoza'nın bu anlamda iradeye atfettiği önem anlamlıdır: "... güçsüzlük de, yalnızca insanın dış şeyler tarafından yönetilmeye razı olmasından ve kendi doğasının istediğini değil, dış şeylerin ortak oluşumunun istediğini yapmak üzere yönetilmesindedir." (Spinoza, 2005'den akt. Robert ve Rahnama, 2014: 201).

Kaynakça

- Arendt, H. (2006). *İnsanlık Durumu*. (Çev. B. Şener). İstanbul: İletişim.
- Argın, Ş. (1992). Kapitalist toplumda işin ve işgücünün kaderi: Fordizmden post-fordizme. *Birikim Dergisi*, 41.
- Aron, R. (1974). *Sanayi Toplumu*. İstanbul: Boğaziçi.
- Aron, R. (2000). *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*. (Çev. K. Alemdar). Ankara: Bilgi.
- Aytaç, Ö. (2005). Kapitalizm ve boş zaman. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (1).
- Barker, J. R. (2005), "Tightening the Iron Cage: Concertive Control in SelfManaging Teams", Christopher Grey-Hugh Willmott (Ed.), *Critical Management Studies: A Reader*, Oxford University Press, Oxford, ss.209-243.
- Baştürk, Ş. (2013). Değer dönüşümünün paradoksları: Post materyalist çalışma yönelimlerinin eleştirisi. *İş Ahlakı Dergisi*, 6, (2), 9-53.
- Bauman, Z. (1999). *Çalışma, Tüketim ve Yeni Yoksullar*. İstanbul: Sarmal.
- Berberoğlu, B. (2010). Sermayenin ve sosyal hakların küreselleşmesi: Kapitalizmin, emek hareketinin ve sosyal haklar için verilen mücadelenin gelişimi. *İktisat Dergisi*, 513.
- Berger, P. L. (1961). Some general observation on the problem of work. *The Human Shape of Work*. (Ed. P. Berger). New York: Macmillan.
- Bloch, M. (2007). *Feodal Toplum*. İstanbul: Kırmızı.
- Bozkurt, V. (2000). *Püritanizmden Hedonizme Yeni Çalışma Etiği*. Bursa: Alesta.
- Braudel, F. (1996). *Uygurlukların Grameri*. (Çev. M. Kılıçbay). Ankara: İmge.
- Bulut, N. (2003). Küreselleşme sosyal devletin sonu mu? *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 52 (2).
- Castells, M. (2005). *Enformasyon çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür, I. Cilt, Ağ toplumunun Yükselişi*. (Çev. E. Kılıç). İstanbul: Bilgi Üniversitesi.
- Chomsky, N. (2013). *Occupy / İşgal Et*. (Çev. O. Akınhay). İstanbul: Agora.
- Elias, N. (2000). *Zaman Üzerine*. (Çev. V. Ataman). Ayrıntı: İstanbul.
- Erdut, Z. (2002). *Küreselleşme Bağlamında Uluslararası Sosyal Politika*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Erol, M. (2002). *Sanayileşme ve Ekonomik Gelişmenin Sosyolojisi*. Ankara: Nobel.
- Giddens, A. (2000). *Sosyoloji*. Ankara: Ayraç.
- Gorz, A. (1995). *İktisadi Aklın Eleştirisi*. İstanbul: Ayrıntı.
- Gorz, A. (2001). *Yaşadığımız Sefalet Kurtuluş Çareleri*. (Çev. N. Tural). İstanbul: Ayrıntı.
- Gorz, A. (2011). *Maddesiz Bilgi, Değer ve Sermaye*. (Çev. I. Erguden). İstanbul: Ayrıntı.

- Grint, K. (1998). *Çalışma Sosyolojisi*. (Çev. V. Bozkurt). İstanbul: Alfa.
- Güler, M. A. (2014). Çalışmanın sonu tartışmaları ve Andre Gorz üzerine bir değerlendirme. VI. Sosyal İnsan Hakları Sempozyumu. ss.170-189.
- Hardt, M. ve Negri, A. (2011). *Duyuru*. (Çev. A. Yılmaz). İstanbul: Ayrıntı.
- Hardt, M. ve Negri, A. (2012). *İmparatorluk*. (Çev.A. Yılmaz). İstanbul: Ayrıntı.
- Harvey, D. (2013). *Asi Şehirler*. (Çev. A. Temiz). İstanbul: Metis.
- İnsel, A. (2003). *İktisat İdeolojisinin Eleştirisi*. İstanbul: Birikim.
- Keser, A. (2004). Yeni ekonomi çerçevesinde çalışma hayatında yaşanan dönüşümler. *İş-Güç Dergisi*, 6, (1).
- Keser, A. (2005). *Çalışma Yaşamında Dönüşümler (Örgütsel bakış)*. Ankara: Nobel.
- Keser, A. (2009). *Çalışma Psikolojisi*. Bursa: Ekin.
- Kızıltan, G. (1986) *Çağımızda Yabancılaşma Sorunu*. İstanbul: Metis.
- Koçak, H. (2015). Neo-liberal dönemde çalışmanın geçirdiği dönüşüm. *Toplum ve Hekim Dergisi*, 30 (4), 192-197.
- Koray, M. (2002). *Avrupa Toplum Modeli*. İstanbul: Tüses.
- Koray, M. (2005). *Sosyal Politika*. İstanbul: İmge.
- Koray, M. (2007). Sosyal politika: Nereye doğru? *Cahit Talas Anısına Güncel Sosyal Politika Tartışmaları*. (Der. B. Ceylan-Ataman). Ankara: SBF. ss. 445-478.
- Koray, M. (2011). *Kapitalizm Kureselleşirken Dünya Ahvali*. İstanbul: Ayrıntı.
- Kumar, K. (2013). *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-modern Topluma - Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*. (Çev: M. Küçük). Ankara: Dost.
- Kumaş H. ve Fidan F. (2005). Akademisyen ve tekstil işçileri karşılaştırması örneğinde çalışan kadınların çalışma olgusuna bakışları. <http://www.iudergi.com/index.php/sosyalsiyaset/article/viewFile/258/249>. Erişim tarihi: 13.05.2016
- Lafargue, P. (1999). *Tembellik Hakkı*. İstanbul: Cumhuriyet Gazetesi Yayınları.
- Lordoğlu K., Özkaplan N. ve Törüner M. (1999). *Çalışma İktisadi*. İstanbul: Beta.
- Man, F. (2013). Modern çalışma ideolojisinin kaynağı olarak iktisadi akıl. *İş Ahlakı Dergisi*, 6(2), 185-192.
- Marcuse H. (1968). *Aşk ve Uygarlık*. İstanbul: May.
- Marshall, T. (2006). *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Marx K. ve Engels, F. (1976). Seçme Yapıtlar I. (Çev. S. Belli, A. Kardam vd.). Ankara: Sol.
- Marx, K. ve Engels, F. (1976). Komünist Parti Manifestosu. (Çev. S. Belli, A. Kardam vd.). Ankara: Sol.

- Marx, K. (2000). *Yabancılaşma*. (Çev. S. Belli, A. Kardam vd.). Ankara: Sol.
- Marx, K. (2003). *1844 El Yazmaları*. (Çev. Murat Belge). İstanbul: Birikim.
- Meda, D. (2012). *Emek-Kaybolma Yolunda Bir Değer mi?* (Çev: I. Ergüden). İstanbul: İletişim.
- Munck, R. (2003). *Emeğin Yeni Dünyası*. (Çev. M. Tekce). İstanbul: Kitap.
- Okçuoğlu, İ.(1996). *Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesi-İç Pazarın Oluşma Süreci*. İstanbul: Varsoy.
- Omay, U. (2011). *Sosyal Haklar: Kısa ve Eleştirel Bir Bakış*. İstanbul: Beta.
- Omay, U. (2008). Boş zamanın manipülasyonu ve çalışma, iş-güç. *Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 10(3).
- Osmanlı, U. ve Kaya, S. (2014). Püritanizmden hedonizme değişen boş zaman kavramı. *Hacettepe Üniversitesi Sosyolojik Araştırmalar*, 22. www.sdergi.hacettepe.edu.tr/ Erişim tarihi: 13.05.2016
- Ören, K ve Yüksel, H. (2012). Geçmişten günümüze çalışma hayatı. *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 1, (1).
- Özcan, K. (2014). Yönelimsel kontrol ve örgütsel düzen: Michel Foucault ve Zygmunt Bauman ekseninde bir tartışma. *Amme İdaresi Dergisi*, 47 (2), 1-42.
- Robert, J. ve Rahnema, M. (2011). *Yoksulların Gücü*. (Çev. Ş. Ünsaldı). Ankara: Özgür Üniversite.
- Russell, B. (1990). *Aylaklığa Övgü*. (Çev. M. Ergin). İstanbul: Cem.
- Sander, O. (2000). *Siyasal Tarih-İlkçağlardan 1918’e*. İstanbul: İmge.
- Sezal, İ. (2003). *Sosyolojiye Giriş*. Ankara: Martı.
- Şenel, A. (1995). *İlkel Topluluktan Uygur Topluma*. Ankara: Bilim Sanat.
- Tınar, M. Y. (1996). *Çalışma Psikolojisi*. İzmir: Necdet Bükey.
- Toffler, A. (1981). *Üçüncü Dalga*. İstanbul: Altın Kitaplar.
- Weber, M.(1999). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. (Çev. Z. Gürata). Ankara: Ayraç.
- Watson, J. (2004). *Sociology, Work and Industry*. USA: Routledge & Kegan Paul Publication.

Yazar Hakkında

Nihal SAMSUM

Nihal Samsun, Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü'nde lisans eğitimini tamamladıktan sonra Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde yine aynı bölümde yüksek lisans eğitimine devam etmektedir.

Posta adresi: Hafız Rüştü Bey Caddesi, Dünya Bankası Konutları, 104-4, İzmit
GSM: +90 541 724 3648
Eposta: nihalsamsun@hotmail.com